

LITERATURA

- Curtius, E. R., *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, Zagreb, 1971.
- De Felice, E. — Duro, A., *Dizionario della lingua e della civiltà italiana*, Firenze, 1974.
- Devoto, G. — Oli, G. C., *Dizionario della lingua italiana*, Firenze, 1971.
- Divković, M., *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb, 1980, pretisak izdanja iz 1900.
- Ernout, A. — Thomas, F., *Syntaxe latine*, Paris, 2. izdanje, 5. popravljeno pretisak 1972.
- Gortan, V. — Gorski, O. — Pauš, P., *Latinska gramatika*, Zagreb, 3. izdanje 1966.
- Izzo, C., „Responsabilità del traduttore”, *Friendship's Garland — essays presented to Mario Praz on his seventieth birthday*, II, Roma, 1966.
- Klein, E., *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*, Amsterdam — London — New York, 2. pretisak 1971.
- Marouzeau, J., *Traité de stylistique latine*, Paris, 2. izdanje 1946.
- Meillet, A. — Vendryes, J., *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, Paris, 2. popravljeno izdanje 1927.
- Mladenov, S., *Etimologijski i pravopisni rečnik na b'lgarskija knižoven ezik*, Sofija, 1941.
- Musić, A. — Majnarić, N., *Gramatika grčkoga jezika*, Zagreb, 1961.
- Nocera Avila, C., „Prospettive del tradurre”, *Le ragioni critiche*, br. 31—32, Catania, 1980.
- Puppo, M., *Tommaseo prosatore*, Roma, 2. prošireno izdanje 1975.
- Regula, M. — Jernej, J., *Grammatica italiana descrittiva su basi storiche e psicologiche*, Bern — München, 2. prošireno izdanje 1975.
- Rohlfs, G., *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*, III — *Sintassi e formazione delle parole*, Torino, 1969.
- Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II, Zagreb, 1972.
- Tekavčić, P., *Grammatica storica dell'italiano*, II — *Morfosintassi*, Bologna, 1972.
- Tommaseo, N., *Opere*, a cura di M. Puppo, Firenze, 1968.
- Tommaseo, N., *Vjera i ljepota*, prev. M. Katušić, Zagreb, 1982.
- Tommaseo, N. — Capponi, G., *Carteggio inedito dal 1833 al 1874*, per cura di I. del Lungo e P. Prunas, vol. IV, parte I (Torino 1854—1859), Bologna, 1923.
- Wartburg, W. v. — Ullmann, S., *Problèmes et méthodes de la linguistique*, Paris, 3. izdanje 1969.
- Zingarelli, N., *Vocabolario della lingua italiana*, Bologna, 8. izdanje, ažurirao G. Bakducci, 1963.
- Zorić, M., „Intorno alle Scintille di N. Tommaseo”, *Studia Romanica et Anglica Zagradiensia*, 4. 1957.
- Zović, F., *Niccolò Tommaseo e cultura slava*, tesi di laurea, Università Cattolica del S. Cuore di Milano, Anno Accademico 1946—1947.

18

ANAGNORISIS II

ESHIL — TRAGIČKO ZBIVANJE SUKOBA SVJETLOSTI I TMINE (JEDINJENJE I RAZJEDINJENJE)

*Strah me pogledati tebe
Strah me prozboriti tebi,
Strahom davnim ja se strašim.*

KOR u Eshilovim
Perzijancima

I STRUKTURA ZBIVANJA ORGANIČKE I NEORGANIČKE TRILOGIJE

Na kratkom odmoristu između Euripida i Eshila iznosim hipotezu o mogućnosti razumijevanja nedostatka izrečenog proročanstva u tragičkom zbivanju očiglednog obistinjenja proročanstva. Čini mi se da ova hipoteza, koju sam izgradio na promišljanju strukture zbivanja organske trilogije, zavređuje da bude iznesena već stoga što ima za hipotezu rijetko obilježje — sasvim je bezazlena. Naime, njena opravdanost ili eventualna neopravdanost nebitna je za sve nam sačuvane tragedije: vjerujem da se već jasno pokazalo da je struktura svih tragičkih zbivanja Euripida — **obistinjenje proročanstva**, a u Eshila i Sofokla ta je struktura još očiglednija. Predmet je ovog kratkog pjevno-plesnog odjeljka — struktura zbivanja organske trilogije, koju je potrebno iznijeti radi ukazivanja na poimanje Eshilove tragedije.

19

Poznato nam je da su se tragedije izvodile na određenim svetkovinama u čast boga Dioniza, prvenstveno Velikim Dionizijama (Diogen Laertije navodi još Lenejske i Panatenejske praznike, te Hitre), kad su se natjecale. Svaki od tri izabrana tragičara imao je svoj dan kad je izvođena jedna njegova trilogija (= tetralogija; tri tragedije i jedna satirska drama). U nekim su trilogijama sve tri tragedije bile organski povezane, te su nazvane organskim trilogijama. Pitanje je: čime su se te tragedije organski vezivale?

Slijedeći tradiciju naš Kuzmić odgovara: vezivale su se tragičkom radnjom (zbivanjem), smatrajući da je Eshil htio opisati suviše veliko zbivanje, koje mu nije moglo stati u jednu tragediju, pa je stoga pisao organske trilogije. Ovaj stav čini mi se pogrešnim. On bi donekle možda bio odgovarajući u odnosu na trilogiju o *Danaidama*, kao i na bezvremenog *Prometeja*, ali uopće ne odgovara *Orestiji*, kao ni po naslovima nam tek poznatoj *Tebanskoj trilogiji*. Evo zašto:

Danaide. Poznat je slavni mitski sukob Egipta i Danaja. Danaj je proročanstvom saznao da će Egipćani pokušati poubijati prve bračne noći sve njegove kćeri. Stoga s njima bježi, a Egipćani ih progone, sve dok opsadom Arga ne prisile Danaju na to da za njih uda kćeri. One, zauzvrat, prve bračne noći ubijaju sve

svoje muževe (osim Linkeja). Dakle, radilo se doista u trilogiji o jednom tragičkom zbivanju. Naime, o obistinjenju jednog proročanstva, iako u obrnutom smislu (što nije ništa čudno; proročanstvo je moglo biti dvosmisleno izraženo, ili, još prije – radilo se o uvjetovanom proročanstvu). Točno je da u mitu ima dovoljno sadržaja za tri tragička zbivanja obistinjenja proročanstva: Danaide kao pribjegarke, Opsada Arga uz Krvavo vjenčanje, Linkej, no priča samo u cjelini predstavlja pravo tragičko zbivanje.¹

Prometej. Kako Aristotel kaže, *Prometej* je vrst čudesne tragedije, kojih se zbivanja znaju smještati u Tartar i tome slično, a natjecatelji su sami bogovi. To je takvo tragičko zbivanje u kom agonist Prometej izgovara proročanstva (poput Euripidova Bakha u *Bakhama*), a sam zna i ono glavno proročanstvo, okvirno, koje napokon dovodi do *Oslobođenog Prometeja*. Vjerojatno su se sve tri tragedije vrtjele oko okvirnog proročanstva koje je prijetilo Zeusovom propašću, dok se napokon Zeus i Prometej nisu nekako nagodili (do ut des). Tom je nagodbom stvoren novi, harmonični svijet, a žrtvu za ovu kreaciju predstavljao je nesretni besmrtnik Prometej (kao i mudri kentaur Hiron), prethodnik i brat Isusov po usudu, također utemeljitelj jednog zavjeta i vinovnik metamorfoze vrhovnoga božanstva. Budući da su se zbivanja odvijala u idealnom prostoru i vremenu, te među bogovima, naravno da je prostorno i vremensko zanemarivo, pa možemo govoriti o jedinstvenosti zbivanja i o obistinjenju, to jest, o otklanjanju obistinjenja još jednog uvjetovanog proročanstva.

20

Tebanska trilogija. Budući da ću kasnije govoriti o *Sedmorici pod Tebom*, samo kratko:

- I tragedija: *Laj* – proročeno mu je da će umrijeti od ruke svoga sina.
- II tragedija: *Edip* – proročanstvo općepoznato.
- III tragedija: *Sedmorica pod Tebom* – proročanstvo zamijenjeno Edipovim prokletstvom.

Pretpostavljam ovakvu vjerojatnost tragičkih zbivanja prve dvije tragedije *Tebanske trilogije*: u *Laju* obistinjuje se Apolonovo proročanstvo Laju; Edip ubija Laju i ženi se Jokastom. U *Edipu* obistinjuje se Edipovo proročanstvo, a on proklinje sinove. U *Sedmorici pod Tebom* obistinjuje se Edipovo proročanstvo – prokletstvo; obistinjuje se i okvirno proročanstvo – prokletstvo obiteljsko u tri koljena neopozivo pokrenuto ka svom ispunjenju Lajevim nepoštivanjem Apolonove zabrane.

Temeljim vjerojatnost ove pretpostavke na činjenici da su Eteoklo i Polinik u *Sedmorici pod Tebom* potpuno svjesni nužnosti obistinjenja Edipova prokletstva,

¹ Podsjećam na to da u Euripidovoj *Hekabi* postoje dva, a u *Feničankama* čak tri tragička zbivanja, od kojih je *svako* obistinjenje proročanstva. Uostalom, ne smije se brkati proročanstvo jednog tragičkog zbivanja s okvirnim proročanstvom organske trilogije.

a da ga nitko, osim Eteokla, u tragičkom zbivanju ne izgovara. Zar nije vjerojatno da je ono bilo izrečeno u tragediji *Edip*, pogotovo ako se uzme u obzir da je *Edip* izvođen neposredno prije *Sedmorice pod Tebom*?

Orestija potpuno jasno potvrđuje gornju pretpostavku:

- I *Agamemnon* – Kalhantovo i Kasandrino proročanstvo Artemidina bijesa se obistinjuje. Agamemnona ubija Klitemestra. Kasandra daje proročanstvo o Orestovu ubojstvu majke.
- II *Hoefore* – Obistinjuje se Kasandrino proročanstvo, Orest ubija Klitemestru i Egista. Budući da je sam Apolon uputio Oresta na ubojstvo majke, on odlazi u Atenu, u hram Apolonov, da dobije očišćenje od grijeha.
- III *Eumenide* – Orest dobiva očišćenje u Delfima, uz pomirenje sa ženskim bogovima, te se ukida prokletstvo obitelji. Time se ispunjuje volja božja (Apolonova), koja zamjenjuje proročanstvo za ovo tragičko zbivanje.

Na osnovu izloženog prikazujem grafički strukturu organske trilogije:

P = proročanstvo
O = obistinjenje
prep. = prepoznavanje

P_1 (prep. + O) + P_2 (prep. + O) + P_3 (prep. + O)

Međutim, kad se sagleda raspored proročanstava po pojedinačnim tragičkim zbivanjima organske (kao i neorganske) trilogije, grafička struktura izgleda ovako:

I. tragedija	$\frac{\overline{P_1 \quad P_2 \quad O_1}}{\quad \quad \quad} = P_1 + \text{prep. } P_1 + OP_1 + P_2$	
II. tragedija	$\frac{\overline{\quad \quad \quad P_3 \quad O_2}}{\quad \quad \quad} = \text{prep. } P_2 + OP_2 + P_3$	
III. tragedija	$\frac{\overline{\quad \quad \quad \quad \quad O_3}}{\quad \quad \quad} = \text{prep. } P_3 + OP_3$	

Ujedno, III dijelom organske trilogije obistinjuje se i okvirno proročanstvo kojim su uvjetovana zbivanja sve tri tragedije.²

² Okvirno proročanstvo ne smeta i ne umanjuje vrijednost obistinjenja ostalih proročanstava, nego još više naglašava savršenstvo strukture organske trilogije.

21

Ovako sagledanom strukturom zbivanja pokazuje se da se proročanstvo za drugi dio trilogije nalazi u prvom dijelu, a za treći u drugom dijelu trilogije. Zatim, pokazuje se da su tragička zbivanja povezana proročanstvom, a ne jedinstvenim zbivanjem, koje bi tobože bilo preveliko da se smjesti u jednu tragediju, odnosno nekim tragičkim likom. Napokon, nedvojbeno se pokazalo slijedeće: neiskazanost proročanstva u tragičkom zbivanju ni u kom pogledu ne utječe na ispravnost postavke o tragičkom zbivanju kao obistinjenju proročanstva.

Napominjem da je pogrešno ono shvaćanje koje smatra da je u mitovima teško pronaći takva zbivanja iz kojih je moguće napraviti organičku (a pogotovo neorganičku!) trilogiju, posebno kad se ima u vidu velika sloboda tragičara u interpretiranju i povezivanju izvornih mitskih zbivanja.³ Stav prema kojem samo uski krug mitova u sebi nosi istiniti tragički naboj potječe još od Aristotela. Ali, ovo već spada u drugo područje, područje poimanja onog tragičkog, o čemu će se kasnije govoriti.

Uopće nije teško proročanstvom povezati dvije-tri tragedije. Na primjer, *Ifigenijom u Aulidi* izreći proročanstvo tragičkog zbivanja Agamemnonova povratka kući, ili, još jednostavnije, povezati npr. Polimestorovim prokletstvom Agamemnona i Hekabe slijedeću tragediju „Agamemnon“ i, recimo, „Trojanke“ s *Hekabom*.

- 22 Ovo je tek pretpostavka. Poznato je i prihvaćeno mišljenje da je Sofoklo prvi uveo praksu tvorenja jedne tragedije kao organske cjeline za sebe, te da su ga u tome slijedili i Eshil i Euripid. Samo je satirska drama vjerojatno uvijek bila povezana jednom od tragedija iz trilogije glavnim likom. Ali, ja ranije navedenu pretpostavku temeljim na logici. Logičnije je da tragičar, obrađujući primjerice sudbinu Hekabe, bude nekako i u svijetu trojanskog rata. Tvoriti trilogiju Sizif, Agamemnon, Edip, sa satirskom dramom Kiklop ne čini mi se logičnim. Uostalom, zašto vjerovati u besmislicu da Sofoklo, pa i Euripid i Eshil pišu tragedije međusobno smisaono ili na neki drugi način nepovezane, kad se izvode jedna za drugom! Nije li to i s teatrološkog stajališta nesklopivo?

Zaključujem: nedostatak izrečenog proročanstva u tragičkom zbivanju u kom je, naravno, očigledno obistinjenje proročanstva, prokletstva ili htijenja božje volje za bezuvjetnim ispunjenjem (što uvijek jest), vjerujem da ukazuje na to da mu je mogla prethoditi tragedija u kojoj je izrečeno.

³ Ne slažem se s postavkom da struktura neorganičke trilogije predstavlja samo potpuno formaliziranu strukturu organičke. Uopće ne vidim dovoljni razlog tome da pjesnici pišu trilogije isključivo u običaju da se natjecanja vrše u takvoj formi. U neorganičkoj trilogiji mislim da su zbivanja bila povezana proročanstvom, ali bez zajedničkog okvirnog proročanstva (što opet ne isključuje nego upravo ukazuje na mogućnost da su imala jedinstveni zajednički smisao).

Isto tako, ukoliko se u tragediji izriče proročanstvo, koje se ne obistinjuje u njoj, ili čak nema suviše direktne veze s tragičkim zbivanjem, to ukazuje na mogućnost da joj slijedi druga s tragičkim zbivanjem obistinjenja toga proročanstva.

Hipotezu, naposljetku, temeljim na ljubavi Grka spram savršene forme, koju nalaze u trilogiji (=tetralogiji). Već sam napomenuo da su Grci Platonova djela svrstavali u tetralogije, a po Trazilu sam je Platon „objavljivao“ svoje dijaloge u tetralogijskom obliku.⁴

Diogen Laertije navodi još i to da su neki „silom“ Platonova djela svrstavali u trilogije.

II ESHILOVE TRAGEDIJE

*Zvijezdo moja, i zvijezde mi motriš, — oh da mi je biti
Nebo, očima bih tolikim gledao te ja!*

*Zvijezdo, ko Danica nekad med živima sjati si znala
Kao Večernjača sad mrtva med mrtvima sjaš.*

PLATON, 10. i 11. epigram⁵

23

Eshil — Bach i Beethoven ujedno; pjesništvo koje se doista samo glazbom može uspoređivati, možda — i poimati. Koliko su sva uopćavanja o grčkoj tragediji neprimjerena predmetu, najbolje poslužuje uvid u ogromnu različitost trojice velikih tragičara. Ali, ta različitost ne prebiva u tobožnjoj pretežnoj ritualnosti tragičkog zbivanja u Euripida (ima li ritualnijeg od Eshilovih *Eumenida*?) ili teatarskom perfekcionizmu Sofokla (ima li savršenije u svojoj pri-vidnoj jednostavnosti od Eshilova *Agamemnona*?). Različitost među njima prebiva zapravo svugdje: u njihovu sagledavanju svijeta koji opisuju, problemima koje razmatraju, pristupu mitskom izvorištu, tvorbi zbivanja, likova, poimanju istih motiva ...

Zadatak sagledavanja mitskog istinstvovanja u djelima tragičara zahtijeva razmatranje ne različitosti (koja je svuda očigledna i upravo se nameće), nego sličnosti trojice tragičara, i prvo pitanje koje ono postavlja glasi: postoji li sličnost među tragičarima u njihovu strukturiranju tragičkih zbivanja (naravno, ne tek formalno shvaćenom)? Odgovor može iskrsnuti samo iz određenja struktura zbivanja.

⁴ Diogen Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, III knjiga, BIGZ, Bgd, 1979.

⁵ *Antologija stare lirike grčke*, MH, 1916, Zgb, priredio i preveo Koloman Rac.

Eshilovo tragičko zbivanje gotovo da i nema prepoznavanja i obrata. Proročanstvo se obistinjuje, s druge strane, još kompleksnije no u Euripida i Sofokla. Iz dosadašnjih izlaganja o Euripidu vidljivo je da se već na osnovi navedene činjenice može postaviti hipoteza: Eshilovo tragičko zbivanje jest takvo obistinjenje proročanstva koje se odnosi na pravedno kažnjavanje ἔβρις. Kor u *Agamemnonu*, slušajući Kasandrina zloslutna viđenja, kao da potvrđuje ovo:

Pohvalit se ne mogu, da u proroštvo
Ja oštro pronicem, al' slutim: bit će zla.
Zar iz usta proročkih dođe kad
Dobar glas smrtniku? Silna proroštva,
Sama bijeda, nevolja,
Grozu, strah od proroka
Vijek u duši bude nam.

24 U „koribantskom zanosu“ oduhovljen pjevajući, glazbom opsjednut i stvaralačkom groznicom, Eshil je majstor proročanstva. Prepoznavanje kao da mu i nije potrebno (naravno, samo površinski govoreno; u glazbi prepoznavanje prebiva u ritmu, harmoniji i u onom neobjašnjivom što se izvorno zvalo μίμησις). Fergusson (*The Idea of a Theater*), hoteci objasniti svoj pretpostavljeni dojam tragedije na stare Grke, poistovjećuje ga s onim vjernika koji u crkvi sluša Bachovo oratorijsko djelo *Matthäus-passion*. Ova je prisudoba, čini mi se, najpodobnija za izraz dojma upravo Eshilova stvaralaštva. Vjerujem da se treba složiti s Aristotelom da glazbena μίμησις, ritmička i harmonička, usklađena s mimetičkim pjevom i plesom, jače od svih drugih oblika predstavljanja udara ono osjećajno u duši. A ako glazba doista u sebi nosi katarzičku mogućnost radi svoje orgijastičnosti, onda je svakako raspjevani manijačni Eshil, iako možda najmanje „tragičan“, među tragičarima najbliži ispunjenju svrhe tragedije prema Aristotelu.

Treba još napomenuti: nevjerovatna kompleksnost obistinjanja proročanstva u Eshila ne može se izraziti samo strukturalnim momentima na nivou smisla teksta. Sve je tragičko zbivanje uvjetovano strogo provedenim obistinjanjem proročanstva, — i sve je njemu podređeno. Način govora agonista i kora, svaka situacija, svaki dijalog ... Tragičko zbivanje dominantno je i likovi su mu (sasvim općenito predstavljeni) **potpuno podređeni**. Idealno, po Aristotelovu razumijevanju. A, s druge strane, Eshilovi likovi uopće nemaju neka obilježja koja se u Aristotelovu tekstu čine presudnim za pridavanje atributa tragičnosti. Osim u *Agamemnonu* i, eventualno, *Perzijancima*, likovi ne djeluju zabludno i nema njihova prebačaja iz neznanja u znanje.

U Euripida bio sam prisiljen ukratko izlagati strukturu tragičkih zbivanja da bih istaknuto temeljne elemente zbivanja obistinjenja proročanstva, te ukazao na tri movensa tragičkih zbivanja: proročanstvo, pravedno kažnjavanje ἔβρις i htijenje božje volje za ispunjenjem. U Eshila taj suviše formalistički pristup nije više nužan.

Detaljno izlaganje sadržaja tragičkih zbivanja Eshilovih, s posebnim obzirom na momente obistinjanja proročanstva, samo će iz sebe zrcaliti bit tragičkog zbivanja.

HIKETIDE

*Žiće se njeno, suđena sudba
S imenom složi i svrši
Skladno, — Epafa ona nam rodi.*

Kor

U *Hiketidama*, po tradiciji najstarijoj Eshilovoj tragediji,⁶ protagonist je kor — Danajeve kćeri. Treba ispitati da li ovo djelo, bez ostala dva izgubljena dijela organske trilogije (*Egipćani*, *Danaide*) uopće predstavlja tragediju. Ukoliko shvaćamo strukturu zbivanja tragedije isključivo obistinjenjem proročanstva *Hiketide* jesu tragedija, iako o proročanstvu u ovom dijelu trilogije nema ni spomena. Naime, u *Hiketidama* pribjegarstvo predstavlja uvjetovano proročanstvo (pokazat će se kasnije da je gotovo svaka tragedija tragičko zbivanje pribjegarstva). *Hiketide*, u odnosu na izgubljene dijelove organske trilogije, treba ipak shvatiti isječkom tragičkog zbivanja kažnjavanja ἔβρις. ἔβρις predstavlja bogohulno rodoskrvno htijenje Egipta i njegovih sinova da uzmu Danajeve kćeri protiv i bez obzira na Danajevu i njihovu volju. Ova je strahotna i ubojstvena namjera u *Hiketidama* spriječena pravednim stavom Pelazga i građana Arga, koji pribjegarke uzimaju u zaštitu. Kažnjavanje ἔβρις bit će izloženo tek u *Egipćanima*, a obistinjeće se i krvavo proročanstvo. Proročanstvo je izmijenilo predznak i ispunilo se nakon dobrovoljnog žrtvovanja (braka) grupnog protagonista, Danajevih kćeri, za dobrobit grada koji ih je uzeo u svoje okrilje (slično kao u Euripidovoj *Heraklovoj djeci*), budući da bi inače opsada Arga završila pobjedom Egipćanskih sinova: „Bezumnice, ono što ti siješ, neće oživjeti, ako ne umre.“⁷

Kobni obrat i spoznaju obistinjenja proročanstva predstavljalo je ubijanje svih Egipćanskih sinova prve bračne noći⁸, osim Linkeja, kog je poštedjela milosrdna Hipermnestra. Treći dio trilogije sretno je završavao njihovim brakom. U Eshila sve poznate organske trilogije sretno završavaju,

⁶ Prema u najnovije vrijeme pronađenom papirusu s didaskalijama (izvor: Sironić-Salopek, *Povijest svjetske književnosti*, II), nepobitno je utvrđeno da *Hiketide* spadaju u doba zrelog Eshilova stvaralaštva, te bi *Perzijanci* predstavljali najstariju sačuvanu Eshilovu tragediju. Ovaj je podatak značajan — on pomaže rušenju, po meni, jeftine postavke o razvoju tragedije preko smanjivanja uloge kora, odbacivanja tvorenja organske trilogije i sl. Treba se složiti u poimanju toga što je tragičko zbivanje. Već se do sada pokazalo: tragičko zbivanje jest istinitom slično predstavljanje onog općenitog, dakle uzornog. Iz ovoga slijedi: ne smije se Eshila sagledavati kao pionira, Sofokla kao usavršitelja a Euripida kao rušitelja tragičke forme (to je rezultat pozitivističkog pristupa). Naprotiv, treba uvidjeti njihovo dioništvo u fenomenu tragedije (iako je takav pristup možda „idealistički“).

⁷ *Poslanica Korinćanima*, 15,26. Sličan je i pomalo cinički katolički izraz: *mors unius vita alterius*.

⁸ Gotovo istovjetan mit po strukturi zbivanja opisan je u *Starom Zavjetu* (kažnjavanje teške ἔβρις obezličanja Jakovljeve kćeri Dine, a brojka 50 ukazuje na kalendarsko porijeklo mita).

uspostavom narušene harmonije, odnosno kreacijom novog svijeta (*Orestija, Danaide, Prometej*). U određenom smislu međusobno uništenje Eteokla i Polinika, Edipovih sinova, u *Sedmo-rici pod Tebom*, također predstavlja uspostavu harmonije. Oni su bili „porod nesnosan ljudskom oku“, opasnost za zajednicu. Meni se uostalom čini da ova posljednja tragedija prikriveno predstavlja borbu sinova Gee s bogovima Olimpa, sličnu pobunama demona u indijskim mitovima.

Danaide su dakle izvorno opet sadržavale poznati motiv žrtvovanja za spas grada, — dobrovoljno žrtvovanje, pa uspostava harmonije pravednim kažnjavanjem ὄβρις. Potrebno je ukazati na politički smisao žrtve: vjerujem da bez pravilnog poimanja žrtve nema pravilnog poimanja smisla velikog broja tragičkih zbivanja. Žrtva u ritualu predstavlja najvredniji ljudski poklon zlim, odnosno uvrijeđenim i uvijek opasnim bogovima, potreban da ih umilostivi (npr. u Eshila Erinije postaju Eumenide). „Žrtva je povezana s idejom razmjene, na razini tvoračke energije ili duhovne energije. Što je žrtvovani predmet dragocjeniji, to će zauzvrat dobivena duhovna snaga biti moćnija, bez obzira na cilj pročišćenja ili umilostivljenja ... Budući da materijalno dobro simbolizira duhovno dobro, prinošenje prvoga iznuđuje kao naknadu potonje, kao pravednu i strogu naknadu ...“ (iz Chevalier-Gheerbrantova *Rječnika simbola*). Negativno izražena svrha žrtvovanja jest npr. uklanjanje pošasti, pozitivno — urodna sjetva, a s onu stranu određene svrhe — očuvanje odnosno uspostava harmonije. Žrtva je i do danas zadržala sličan smisao. Za domaćicu kaže se da se žrtvuje u kuhinji, za dom (očuvanje reda i harmonije), za palog borca da se žrtvovao za druge. (Besmislenoj žrtvi odriče se svaka vrijednost). Dobrovoljno žrtvovanje zadržano je u pojmu dobrovoljca (onaj koji se žrtvuje za druge, npr. u vojsci, gdje je također zadržan i pojam krivca kao počinitelja ὄβρις; onaj tko čini nered odgovoran je za ispaštanje svih, odnosno, povratno, svi su odgovorni za njegovo nedjelo, budući da ga je uopće bio sposoban počinuti; nije bio dakle inkorporiran u jedinstveni organizam). Vidljivo je, smisao pojma žrtva je očuvan: **žrtva se žrtvuje za druge, za zajednicu** (iz zahvalnosti zajednica će učiniti da uskrсне, poput Ifigenije ili Krista, gradi joj kipove, hramove itd.).

Pitija nije rekla u *Edipu kralju*: „Nađite krivca Lajeve smrti“ nego — „Kaznite krivca!“. Edip se samokažnjava osljepljenjem (te ga stoga zajednica ne kažnjava) za **spas grada**, isto tako kao i zbog svoje „slijeposti kraj zdravih očiju“. Antigona „spašava grad“ svojom žrtvom, kao i Menekaj, Ifigenija i toliki drugi, i žrtva jest žrtva samo kad je svrhovita za zajednicu. Prema njoj može se imati i negativan stav, posebno onda kad nije dobrovoljna (Pentej u Euripida, Klitemestra u Eshila itd.).

No, treba se vratiti zbivanjima *Hiketida*. Naime, kasnije ženidbeno sebežrtvovanje Danaida za spas grada Arga i pobjeda u jezivoj bartolomejskonočnoj bitki bili su omogućeni upravo ovom, jedinom sačuvanom, tragedijom trilogije o Danaidama.

Hiketide predstavljaju tragičko zbivanje motivirano isključivo **pribežgarskim činom**.

Ima dosta tragičkih zbivanja motiviranih **pribežgarstvom**. Kod Euripida sreli smo se s *Pribežgarkama* koje se u hramu Demetrimom utekoše Tezejevoj pomoći, u *Ionu* Kreusa se utekla zaštititi Apolonova proročišta u Delfima, u *Andromahi* siroti „inočici“ pomaže zaštita Tetidina žrtvenika, a u *Heraklovoj djeci* Zeusovoj pomoći utječu se Heraklovi potomci.

Ovim tragedijama treba pridodati i Eshilove *Hiketide* kao i Sofoklove *Edipa kralja* i *Edipa na Kolonu*.⁹

⁹ Pribežgarstvo je gotovo temeljni motiv u Sofokla; *Edip kralj* i *Edip na Kolonu* zasnovani su na pribežgarstvu. Čudi me što se ne naglašava da je utemeljenje *Edipa kralja* pribežgarski čin tebanksoga naroda, koji, okupljen oko žrtvenika, istražuje vinovnika kuge. U *Ilijadi* i *Odiseji* pribežgarstvo je upravo primarni motiv.

Dublje promišljanje biti pribežgarstva u sedam navedenih tragičkih zbivanja pokazuje slijedeću izvjesnost: pribežgarstvo nije samo utjecanje moćnoj zaštiti nekog boga (pa tako, slijedstveno, i grada kom je taj bog zaštitnik), ili pak bogu—zaštitniku nekog od temeljnih političko—etičko—religijskih načela, nego predstavlja i stjecanje božanstvene snage boga kom se pribjeglo.¹⁰ A to je motiv još nekih tragedija. Primjerice, u Eshilovim *Hoeforama* osvetno bjesnilo Orestovo inspirira se mantičkim dodirima s Agamamnonovim daimonom, a u Sofoklovoj *Antigoni* očita je božanstvena moć njena djelovanja. Važan je i tu spada, čini mi se, čest motiv božanstvenog neprihvatanja pribežgara, koje se iskazuje doslovnim shvaćanjem i ispunjavanjem nerazumne želje (npr. u *Hipolitu* i, najvjerojatnije, izvornoj mitskoj verziji *Alkestide*), lažnim pomaganjem pribežgaru (npr. Ateninom u Sofoklovoj *Ajantu*), ili čak božanstvenom smrtnom kaznom pribežgara (uvijek u strogo ritualnom obliku). Smrtnom kaznom kažnjavaju se oni pribežgari koji se utječu zaštitu nekog boga nakon što su ga duboko uvrijedili (npr. Klitemestrina i Jokastina smrt u Sofokla, Neoptolemova u Euripida, a svakako i Agamamnonova u Eshila, iako je ovo posljednje malo teže uvidjeti).

Eshilove *Hiketide* jasnije od svih drugih navedenih tragičkih zbivanja ukazuju na ono esencijalno pribežgarstva kao i na pribežgarski ritual, pa ćemo stoga sagledati ovaj proročanstveni motiv upravo sad.

Sadržaj tragičkog zbivanja:

Danaj i njegovih 50 kćeri bježi pred Egiptom, Danajevim bratom, i njegovih 50 sinova. Naime, Egipt hoće poženetiti svoje sinove (crne poput noći) za Danajeve kćeri, a to je bogohulno, a i prema proročanstvu (vjerojatno uvjetovanom) 50 će bračnih drugova prve bračne noći poginuti. Danaide stižu na obalu argivsku i s pribežgarskim maslinovim grandicama omoćanim vjnom utječu se zaštitu herojskog kralja Pelazga i njegova grada Arga. Pelazg ima pruža utočište i zaštitu. Stoga će planuti rat.

Zbivanje tragedije sve do kraja treće epizode nije ništa drugo no detaljni opis pribežgarskog rituala.

Crne djevojke čudne nošnje stoje na obali i predstavljaju se — one su direktni potomci Epafa, sina nesretne, obadom gonjene Ije. One se legitimiraju svom praocu, zaštitniku, spasitelju, gostoprimcu, kralju kraljeva, vlasti vlasti, Pribežgarskom Zeusu. Podsjećaju Zeusa na ono doba njegove ljubavi s Ijom, kad je njihovu pramajku progonila ljubomorna Hera —

Ah, Zeuse, s Ije me
Srdžba, božji goni bič!
Vidim, poznam gospę bijes, —
Nebom vlada. Vije vihra dah,
Teška se sprema bura.

— i ukazuju na istovjetnost svoje situacije. Pjevaju patnje Ijine i podsjećaju Zeusa na to kako je ipak svoju nesretnu kravo—djevicu spasio i zaštitio:

On — Zeus, gospodar vijeka vječnog

Nju snagom blagom, bez bola,
Svojim dahom božanskim
Blaži, tugu joj, bolni stid
Vrešim suzama splakne,
Po riječi stalnoj zalog primi božiji,
Čedo — divotal — rodi.

¹⁰ Stjecanje božanstvene snage određenim znanjem (ritualnim), stečenom mudroču ili krajnjim odricanjem putem „podvižništva“ temeljni je motiv staroindijskih mitova prisutan prikrivenije i u starih Hebreja (Samson, Salomon, patrijarsi), i čini mi se da potječe iz poimanja boga demonom. Najljepši opis stjecanja božanstvenosti putem svladavanja boga nalazim u starozavjetnoj pretvorbi Jakova u Izraela, iako je ovdje izvorni mit već jako deriviran. Pribežgarstvo pak izvire iz doba pretvorbe demona u boga. Nakon te pretvorbe preostaje još samo relacija molitve, sve do konačnog izbivanja božanstvenosti iz ljudskog svijeta.

Pribjegarke zazivaju u pomoć i Epafa, svog praoca, i Peloponez na kom su se iskrcale, i Artemidu, a posebno Zeusa, pa Apolona, Posejdona i Herma kojih su kipovi postavljeni uz žrtvenik i kojima su glave ovjenčane pribjegarskim grančicama.¹¹

Pribjegarke ne traže ono na što ne bi imale pravo. Zeusova zaštita njihovo je pravo. Zeus je zaštitnik pribjegara, gostoprimstva, pravednosti, harmonije. Još i više je Zeus za Eshila:

Zeus zrak je, Zeus je zemlja i nebo je Zeus,
Zeus svijet je i sve, što je više nego svijet.

Stoga, ukoliko Zeus ne zaštiti svoje pribjegare, on više neće moći zvati se pravednim. Pribjegarke prijete Zeusu svojim vješanjem o svete kipove. Sreća je za nas da Pelazg, kralj argivski, ne prihvaća odmah zahtjev Danaida. Time nam je omogućeno bolje shvaćanje fenomena pribjegarstva. Naime, nakon što je zahtjev pribjegarski izručen Olimpu i njegovu vrhovnom vladaru Zeusu, uručuje se i zemaljskom pendantu Olimpa, gradu-državi — πόλις, i predstavniku toga grada — kralju Pelazgu, Zeusovu pendantu.

Pelazg zna da je cijena zaštite pribjegarki opasni rat s moćnim Egiptovim sinovima. Ali, isto tako, neprihvatanje pribjegarki predstavljalo bi tešku ὄβρις spram bogova—zaštitnika Arga. Tu svijest Pelazg izražava slijedećim riječima:

Jest, strah me, — oltar vidim brstom pokrit sav.

Pribjegarke ga odmah zatim upozoravaju i na osvetu Zeusa pribjegarskog i zaštitnika:

Pribjegarskoga Zeusa težak ti je gnjev

te

Oh Zeusa zaštitnika traje gnjev, —
Neutaživ vapaj bolan jari ga.

Naposljetku, pribjegarke prijete i Pelazgu da će se objesiti o božje kipove ukoliko ih ne zaštiti. Pelazg poima svu ozbiljnost ove prijetnje i obećaje svoju pomoć, a zatim uspijeva nagovoriti i građane da prihvate pribjegarke. Danaide sad zahvalno mole molitvu za dobrobit grada. One su velika opasnost za grad, ali i velika dobrobit, poput starog pribjegara Edipa u Sofoklovu *Edipu na Kolonu*.

Eshil često upotrebljava pojam ὄβρις, kao i Sofoklo. Danaide mole Zeusa da kazni ὄβρις Egiptovih sinova:

Kralja kralju, srečo sreće,
Silo, vlasti nad sve vlasti,
Oj preblaženi, sveti bože Zeuse,
Daj slušaj i pomoz!
Odvрати obijest ljudsku, nju zamrzil!
U crvene vale daj zaroni
Pakosti lađu crnu!

¹¹ Zanimljivo je da se pri kraju tragičkog zbivanja Danaide i njihove dvorkinje prisjećaju i boginja te i njih mole za pripomoć, poimence Artemidu, Afroditu, Heru, pa Čežnju, Mamu i Harmoniju.

Pribjegari mole zaštitu, ali gotovo uvijek i kažnjavanje neke ὄβρις.¹²

Čin pribjegarstva u *Hiketidama* zbiva se pored žrtvenika i kipova bogova koje su pribjegarke okitile svojim maslinovim grančicama. Žrtvenici i kipovi bogova predstavljaju jedan od najvažnijih simbola u tragičkim zbivanjima Eshila, ali i Euripida i Sofokla, samo što se u posljednje dvojice prikriivenije ukazuje na opominjuću prisutnost božanstva ili nečeg strašnog, a u tome prebiva smisao ovih simbola. „Žrtvenik je mikrokozam i katalizator svetoga ... On u malom ponavlja cjelokupnost hrama i univerzuma. On je mjesto na kojemu se sveto sažima s najvećim intenzitetom. Na žrtveniku ili uza nj ostvaruje se žrtva, odnosno ono što čini svetim ... Blizak je simboli središta svijeta ... simbolizira mjesto i trenutak u kojemu neko biće postaje sveto (*Rječnik simbola*, Chevalier—Gheerbrant). Uz žrtvenike i kipove bogova istovrijedni su simboli grobnica heroja—kralja (npr. Agamemnona i Darija) kao i prazni grob — kenotaf (npr. u *Antigoni* ili u *Bakhama* Semelina izgorjela palača koja se još uvijek dimi). Opominjuću prisutnost božanstvenog svakako simboliziraju još i čudesna, nadnaravna zbivanja, kao i likovi proroka, svećenika i, čini mi se, glasnika, a da i ne spominjem, naravno, duhove mrtvih ili same bogove koji nastupaju kao likovi u tragičkim zbivanjima.¹³

¹² Sjajna potvrda zazivanja boga od strane pribjegara, pa njihova predstavljanja, podsjećanja na zasluge i traženja pravednog kažnjavanja počinitelja ὄβρις nalazi se na samom početku *Ilijade*. Svećenik Hris oslovljava Apolona:

Čuj me, srebrnoluki bože, što Hrisu i presvetu Kilu
Štitiš, koji si moćni gospodar Teneda, čuj me
Smintije! Ako ti hram sagradih ikada mio
Il' ako ti pretila stegna ovaca ili volova
Sažegoh, izvrši ovu mi želju:
Tvojim strijelama moje naplati Danajcim' suzel
(I, 37 — 42)

Apolon se odaziva pravednoj molbi:

Najprije gađati stade Apolon mazge i pseta brza,
Onda i na ljude same oštrortu odape strijelu
I tad učestaju gorjet mrtvacu lomače silne.
(I, 50 — 52)

Homer, *Ilijada*, MH + Zora, 1965, Zgb, prijevod Tome Maretića.

¹³ Podsjećam na sveta mjesta iz tragičkih zbivanja (sigurno sam neka i preskočio). U Euripida: Tetidin hram i žrtvenik u *Andromahi*, Semelina palača koja se dimi u *Bakhama*, Protejev grob u *Heleni*, Zeusov žrtvenik u *Heraklu*, Zeusov hram i žrtvenik u *Heraklovoj djeci*, žrtvenici i kipovi Afrodite i Artemide u *Hipolitu*, Apolonov hram i kip u *Ionu*, Demetrin hram, žrtvenik i kip u *Pribjegarkama*, a svakako i Artemidin hram (iz kog se krade njen kip) u *Ifigeniji u Tauridi*;

U Eshila: kipovi Zeusa, Apolona, Posejdona i Herma u *Pribjegarkama*, grob Darijev u *Perzijancima*, živi kip — Prometej prikovan na stijenu u *Prometeju*, kipovi bogova zaštitnika Tebe u *Sedmorici pod Tebom*, žrtvenici i kipovi božji ispred dvora u *Agamemnonu*, grob Agamemnonov u *Hoeforama*, Apolonov hram i žrtvenik u *Eumenidama*;

U Sofokla: Agamemnonov grob u *Elektri*, kipovi bogova zaštitnika Tebe u *Edipu kralju*, pećina u *Filoktetu*, svet gaj Eumenida u *Edipu na Kolonu*.

Napomena: nabrojio sam samo ona sveta simbolična mjesta koja se vide na sceni, a ima ih bar još toliko u zbivanjima koja se na sceni samo opisuju (najčešće od strane glasnika i proroka). Te događaje uvjerljivo su, čini se, dočaravali mimetički plesovi i pjev kora, a možda i uzbuđeno—uvjeravajući govor glasnika i uopće izvjestilaca.

Strukturu zbivanja *Hiketida* neću izlagati, budući da predstavljaju samo dio tragičkog zbivanja trilogije o Danaidama. Neobično je važno samo još naglasiti strukturalni element koji se pojavljuje u trećoj, a završava u četvrtoj epizodi:

Crnim da je dimom biti,
Nebu se pod oblake viti,
Bez krila da je prahom meni stvorit se,
Poletjet, u ništa se raspadnuti.

KOR

Pred nailaskom brodovlja Egipetovih sinova Danajeve kćeri hvata sve veći strah.

Bijega, spasa nema više srcu sad.
Krv crnim valom valja se, — trese mi se grud.

Danaide se osjećaju napuštenim. Čuju već zvuke iskrcavanja iz „klete čete crne“ (Đurićev prijevod). Hvata ih panika¹⁴, a kad nailazi glasnik s crncima kor vrišti od straha i zove u pomoć:

Bijedom teškom, propašću
Vrvi more, kopno!
Pomozi, svijeta kralju.

Glasnik grubo odvlači djevojke od kipova—zaštitnika (velika ὄβρις), a one iskazuju tužnim glasovima nadmoćnu glazbenu poeziju Eshilovu, koji često upotrebljava stilsku figuru ponavljanja stihova, pa i cijelih strofa:

30

Ao, o čel Kip zar božji
Pomoć, zaštitu nam ne da?
Ko pauk šulja sel
Ko san je — ko san cml

Dvonoga me zmija vreba,
Kao guja ljuta puže,
Zaskočit, ugrist me
Sva željom gori sad!

Ajme menel
Mati Zemljo, mati Zemljo!
Daj odvрати užas, strah,
Sine Zemlje, kralju Zeusel

Pelazg odgoni glasnika i zahvalni Danaj i njegove kćeri zahvaljuju bogovima i gradu koji ih je prihvatio:

Slav'mo rijeke, kraj što ovaj
Mirnim tokom tekuć tope,
Plodom plode, biser—kapljom bistrom, slatkom
Zemlju, grudu ovu krijepe.

Iako u Eshila nema obrata uz prepoznavanje, postoji nešto što zamjenjuje obrat, a čega nema ni u Sofokla, ni u Euripida. Obrat predstavlja u Eshila utišavanje, odnosno zadovoljenje neke „jake“ emocije koja je prikazana u građuiranom bujanju sve do ekstatičnosti. U *Hiketidama*

¹⁴ Panika je pojam vezan uz arkadskog Pana, boga rasplodne energije. Opis je prestravljenosti koja nastaje kad netko u šumi začuje neočekivani, divlji, pećinski Panov vrisak. Ta strahotna jeza, koju znamo doživjeti i u noćnoj mori ili pod utjecajem opojnih droga, čini mi se povezanom s iracionalnom spoznajom sve—prisutnosti, s—jedinjenja, spoznajom koju čovjek teško može podnijeti. Panika je možda stapanje s neljudskošću, homologija s onim Biti, svakako — stanje ἐκ—σπασις, izvan—stajanja, iz—stupa, koje je čest tragički motiv.

to je prikaz straha Danaida koji prelazi u paniku, u *Sedmorici pod Tebom* istovjetan je slučaj s korom tebanskih djevojaka; u *Hoeforama* prikazana je gradacija osvetne strasti i mržnje Elektre, Oresta i kora robinja; u *Agamemnonu* — gradacija mračne slutnje budućih bliskih strašnih zbivanja koju ekstaza Kasandrina dovodi do klimaksa. U ostalim Eshilovim tragedijama obrat je zamijenjen trenutkom ispunjenja izazvanog velikog očekivanja konačnog obistinjenja proročanstva: presude Orestu i Erinijama u *Eumenidama*, pojave Kserksa u *Perzijancima*, ishoda Prometejeve odlučnosti odbijanja povinovanja Zeusu (*Prometej*).

PERZIJANCI

Al' podzemni bozi, časni i sveti,
Oj Zemljo i Hermo, mrtvih kralju
Iz podzemlja na svijet pošljite dušul

Kor

Od teške slutnje kora staraca, preko mračnih pa sve jasnijih snova, do nadnaravnih događaja, zbiva se prepoznavanje obistinjenja proročanstva ove tragedije. Đurić navodi izvore prema kojima su sami Grci bili zaprepašteni lakoćom i nevjerojatnim uspjehom svoje pobjede u Salaminskom tjesnacu, te da su jedino u božjem sudjelovanju na njihovoj strani mogli pronaći razlog totalne propasti premoćne perzijske vojske. Strukturalno slično *Rašomonu*, tragičko zbivanje *Perzijanaca* istražuje razloge toga poraza, tražeći njegovu nužnost i smisao. Nalazi ih u proročanstvu koje objelodanjuje mrtvo—živi duh Darijev. Kolika je obuzetost Grka proročanstvom i Nužnošću koje ono izriče dokazuje upravo ova tragedija više od svih drugih. Eshil je naime i sam bio sudionikom herojske pomorske bitke kod Salamine.

31

Uzajamna tužaljka Kserksa i kora u *Perzijancima* čvrst je temelj ranije iznesenoj tezi da tužaljka često nije ništa drugo nego naricanje. Očajni Kserkso nalaže koru:

Da', viči, — jekom vraćaj mi!
De kukaj, pjesmu sa mnom poj!
U grudij bij se — bij, za ljubav stenji mi!

Pa zatim naređuje: Vičil, Cvilil, Plačil, Brađu čupaj!, Vrištil, Kidaj haljul!, Trgaj kosul, nastavljajući:

I oči rosi mi! KSERKSO
Sav se topim! KOR
Pa viči — jekom vraćaj mi! KSERKSO
Oh! Jao, jao! KOR

Kor nakon svakog zahtjeva Kserkovog pokorno izvršava nalog. Vjerojatno je to izvedeno do krajnosti plastično, uz ritualni ples, vrisak, plač. (U *Perzijancima* kor se tri puta baca na koljena: prvi put pred Atosom, zatim pred mrtvo—živim Darijem i naposljetku pred Kserksom).

Naricanje za umrlim ili radi velike nesreće uz ritualno unakaživanje lica, tijela (npr. odsijecanje prstiju, brazdanje lica i tijela), ili čak sebežrtvovanje, bacanje u grob najbližih iz obitelji, ritualno ubijanje žive svojine pokojnika i danas je moguće naći u civilizacijom netaknutijih plemena, a blaže oblike takvih običaja primjerice i u našem selu. Postoje pretpostavke o nastajanju

tragedije iz mrtvačkih tužaljki (Nilsson), koje su se spajale s elementima Dionizova kulta. Česta naricanja, zazivanja duhova pokojnika, motiv žive-mrtvosti, žive zakopanosti u grob, povratka iz Hada, pa, koji puta, pribjegarstvo, a svakako žrtvovanje i žrtvenik koji zna simbolizirati grob, idu u prilog ovog pretpostavci.

Evo sadržaja tragičkog zbivanja *Perzijanaca*:

Perzijski starci, vjerni čuvari Kserksova blaga, izriču mračne slutnje o Kserkovu pohodu na Grčku (iako ne bi trebalo biti nekog velikog razloga za strahovanje). Dolazi kraljica Atosa, Kserksova majka. Starci je pozdravljaju, opet izričući bojazan:

Stara sreća ako sada vojsku nekud ne izda.

I sama Atosa puna je briga. Priča starcima da je sanjala san:

(proročanstvo u snu): Kserkso je sreo dvije sestre. Jednu u grčkoj, drugu u perzijskoj nošnji; te žene, iako sestre, zapodjele su kavgu. Kserkso ih je obje ujarmio u svoja kola, no jedna je od njih strgla jaram s vrata, te potegla uzde tako da se Kserkso srušio. U snu se javio i pokojni Darije, veliki kralj perzijski, koji se sažalio na sina Kserksa. Kad ga je Kserkso ugledao, razderao je svoje ruho.

Čim je Atosa ustala, htijući žrtvovati bogovima, vidje:

(proročanstveno čudo): ... kako prema Apolonovu žrtveniku u strahu bježi orao, a progoni ga jastreb, čupajući ga kljunom i kandžama. Atosa ova proročanstva tumači: ukoliko pobijedi Kserkso postat će silan heroj, ukoliko izgubi rat, spasit će se i mirno vladati Perzijom.

Nailazi glasnik koji javlja tešku nesreću, poraz perzijske vojske kod Salamine. Cijela je vojska izginula, no Kserkso je preživio.

Atosa pita glasnika o odnosu snaga vojski. Glasnik odgovara da su snage bile više ne nejednake, to jest perzijska vojska bila je mnogobrojnija i brodoglavijem i ljudstvom, te kaže:

Al' zloduh neki vojsku nama uništi,
Kob jednu, ravnu na mjerila ne metnu.
Grad božice Atene bozi spasoše.

Atosa: O sanjo moja, — jasna noćna prikazol

Atosa prinosi žrtve za poziv Darijevu duhu, a kor zaziva:

Hade, Hade bože,
Pusti, pošlji amo gore
Dareja, Dareja, kralja nam samog! Ao!

Iz groba pojavljuje se duh Darijev¹⁵. Atosa mu priča strašne događaje, a on odmah shvaća razlog poraza:

Ispunilo se proročanstvo. Onaj tko pokušava Bospor povezati mostom, kao što je učinio Kserkso, morat će biti poražen, jer to predstavlja *ὑβρις* spram bogova. Bit će to propast perzijske vojske. Darije nastavlja: Gotovo sva će vojska pomrijeti, budući da je i to u proročanstvu izrečeno, a i sam Kserkso vratit će se sav u ritama. Zatim se vraća u Had.

¹⁵ Prizivanje daimona strašan je čin, koji se pojavljuje samo u Eshila. Sličnu je situaciju moguće naći i u Eshilovim *Hoeforama*, a jezive Erinije budi daimon Klitemestre u Eshilovim *Eumenidama*. Duša umrlog pojavljuje se mrtvo živa još samo u Euripidovoj *Hekabi*. Premda kor zaziva dušu umrlog vladara, on svoje pozive popraća je jaucima straha i svetog užasa, a pojava mrtva vladara ispunja ga grozom. Izražava to riječima koje najbolje ilustriraju jezovitost sraza živog i mrtvog:

Strah me pogledati tebe,
Strah me prozboriti tebi,
Strahom davnim ja se strašim.

Dolazi očajan, želeći da je i sam poginuo, sav odrpan, Kserkso:

Ječi, ječi srce mi u grudima!

I u gradu — svugdje vrisak.

Izlaganje sadržaja tragičkog zbivanja bilo je potrebno radi ukazivanja na slojevitost i veliku kompleksnost Eshilova izvođenja obistinjenja proročanstva:

Struktura tragičkog zbivanja

proročanstvo: tko pokušava povezati Bospor mostom bit će uzročnikom poraza perzijskog carstva.

slutnja obistinjenja proročanstva: starci slute nesreću.

I proročanstvo tragičkog zbivanja: Atosin san — simbolizira nevoljnost Grka da i dalje budu pod patronatom Perzije. Kserkov pokušaj ujamljivanja Grka završit će njegovim padom, a sjećajući se sjaja velikog kralja Darija, svog oca, od tuge će Kserkso razderati odijelo.

I sloj prepoznavanja obistinjenja proročanstva — sna; II proročanstvo: Događaj na žrtveniku, kojim se simbolički prikazuje pobjeda Grka nad Perzijancima (orao — strelica Perzijanaca; jastreb — koplje i mač Grka; ujedno, orao je fizički jača ptica).

d) prepoznavanje obistinjenja: glasnikov opis poraza perzijske vojske kod Salamine.

II proročanstva

I sloj prepoznavanja okvirnog proročanstva: ... našu vojsku neki demon uništio!¹⁶

d) obistinjenje proročanstva iz sna

Atosa: O sanjo moja, — jasna noćna prikazol

(Prizivanjem duha Darijeva pretposljednji neobjašnjeni element iz sna se objašnjava)

Kserkov pohod bio je velika *ὑβρις*, a poraz je kazna za *ὑβρις*

Darije izlaže razlog porazu perzijske vojske. Uzrokovao ga je Kserkso svojom *ὑβρις*. Prelaženje Bospora mostom predstavlja uvredu bogova, poimence Posejdona.

III sloj prepoznavanja obistinjenja proročanstva — sna

Kserkso se vratio bez vojske, sav odrpan.

Već je Frinih pisao tragedije suvremenog sadržaja (*Zauzeće Mileta*, *Feničanke*). Najstarija sačuvana Eshilova tragedija *Perzijanci* također ima za sadržaj blisko historijsko zbivanje. Zna se da je ovo tragičko zbivanje bilo dijelom trilogije *Finej*, *Perzijanci*, *Glauko* sa satirskom dramom *Prometej*; ovu trilogiju meni poznati komentatori smatraju neorganičkom. Ali, jedno je očigledno: sudbina mitskog Fineja u mnogo čemu je slična Kserkovoj (žive je zakopao svoje sinove na nagovor žene). Obdaren proročkim darom Finej ga nije koristio, te je kažnjen slijepošću, a zatim i vječnom glađu. Bio je oženjen kćerima sjevernog vjetera Boreja, a zatim morskog boga Proteja (Posejdonova sina, također proroka). Spašen od krilatih heroja Kalaisa i Zeta, iskoristio je, slijep, svoju proročku moć da pomogne Argonautima. I Glauko je bio obdaren moći, a bio je zaštitnik mora, riba i ronilaca. Napokon bio je i Posejdonov sin.

Teško je tvrditi da su ove tri tragedije bile na bilo koji način smisaono povezane, pogotovo kad se čak ne zna da li se u *Fineju* i *Glauku* radilo baš o navedenim mitskim likovima, ili možda o njihovim mitskim imenjacima, kojih ima više. Ali, meni se sviđa vjerovati u Eshilovo uzdizanje historijskog zbivanja na uzornu, mitsku razinu umetanjem Salaminske bitke usred dvaju uzornih mitskih zbivanja. Potvrda je ovoj tezi proročanstvo *Perzijanaca* koje glasi: gradnja mosta preko Helesponta predstavlja *ὑβρις* — uvredu bogova, u prvom redu *Posejdona*.¹⁷

¹⁶ U prijevodu Miloša N. Đurića.

¹⁷ Veseli me što sam potvrdio ove svoje teze doskora pronašao u jednom tekstu Gilberta Muraya, velikog filologa i poznavaooca grčke tragedije, koji se, sagledavajući ritualne aspekte tragičkog zbivanja, možda najdublje pozabavio substrukturom organske trilogije.

SEDMORICA POD TEBOM

*Njeg prijatelja smami savjet lud,
Sudbu, smrt sam sebi rodi –
Edipa, što ubi oca,
Drznu se majke krilo,
Njivu svetu, sam gdje niče on,
Plodom krvavim, groznim
Oploditi! Nezanjanje ti svede
Zaručnike lude.*

*Rukom, ubicom oca,
Oči si, od djece draže, izbil*

*I djecu prokle,
Krv ljutim prokle kletvama, –
Oh kletvam', riječma gorkijem,
Jednom nek gvoždem krutim
Ruka im blago dijelil
Srda će – strah me sada –
Hrlim krokom kročeć to izvršit!*

Kor

34 Eteoklo, herojski lik Eshilov, potpuno je svjestan prokletstva svoje obitelji, kao i obistinjenja strašne očeve kletve. Ne treba tražiti u njemu veličanstvenu dosljednost; on jednostavno, kao i Kasandra (u *Agamemnonu*), ide u susret svome usudu, poznajući ga i ne želeći ga odlagati, budući da je uvjeren u njegovu neizbježnost. Znajući svoje prokletstvo on se dobrovoljno žrtvuje za spas grada. Interesantno je njegovo uvjerenje da je napušten od bogova. Poput grada Troje i njegovih stanovnika u Euripidovim *Trojankama*, njemu već nema mjesta na svijetu. U suprotnom taboru, prorok Amfijaraj također poznaje svoj usud: past će u napadu na Tebu, i isto tako slijedi svoj usud bez prigovora. O spoznaji nužnosti obistinjenja proročanstva kao znanju svoga usuda bit će govora u analizi imena Prometeja, „najplemenitijeg sveca i mučenika u filozofskom kalendaru“ (Marx¹⁸). Iako Eteoklo hrabro vodi svoju vojsku, iako svi slijede svoga vođu, osjeća se ogromna njegova izoliranost od svijeta, on je „otpisan“, on je već mrtav (živa-mrtvost). Slično je prikazan i odnos kora spram Agamemnona i Klitemestre u *Agamemnonu*. Starci se u ono što nosi Usud ne miješaju. Kad Eteoklo umire svima će laknuti. Kad Agamemnon pogine, starci će biti protiv Klitemestre, ali – ne zbog Agamemnona. Agamemnon je bio grešnik – počinitelj velike *ἔβρις*.

Čudno je da se ritualnost tragedije češće traži u Euripida no u Eshila. Poput *Eumenida*, *Perzi-janaca*, *Agamemnona*, *Sedmorica pod Tebom* gotovo da predstavljaju sasvim neizmijenjeno ritualno zbivanje, a prepoznatljivi ritualni simboli upravo „bodu oči“ (jednogodišnja naizmjenična kraljevska vladavina, napadi na šestora vrata, a na sedmim se rješava zbivanje, prizor panike, dobrovoljno sebežrtvovanje kralja, pokapanje kraljeva itd.).

Obrat je u *Sedmorici pod Tebom*, kao što je već rečeno, zamijenjen utihnucem panike kora tebanskih djevojaka. Zanimljiv je kraj tragičkog zbivanja. Antigona, sa polovinom građana, odlazi pokopati Polinika, a Ismena s drugom polovinom Eteokla. Vjerujem da bi bilo pogrešno uopće pomišljati na to da ovakav kraj predstavlja ev. najavu budućeg tragičkog završetka grada Tebe. Stoga što ova tragedija predstavlja konac trilogije, te je sretna završetka, treba ovakav konac smatrati Eshilovim rješenjem zbivanja: Polinik treba da bude pokopan.

¹⁸ Marx-Engels Djela, 1, str. 94 (Predgovor doktorskoj disertaciji), Prosveta, Bgd, 1977.

Dva momenta u tragičkom zbivanju *Sedmorice pod Tebom* posebno su zanimljiva, jer upadaju u oči tek nakon pomnijeg čitanja teksta. Prvi je pravilnost zazivanja bogova – zaštitnika Tebe od strane kora tebanskih žena; drugi – opis štitova Sedmorice koji predstavlja proročanstvo bliskih zbivanja, ali i iznosi, ukoliko se ne varam, mračni, mutni, duboki smisao ove čudne tragedije.

I topot, zveka poljem širi se
I primiče se, – leti, ori huk,
Ko bijesna voda, kada lomi hrid.

KOR

Nakon panična straha izazvanog zamišljajem bliskih užaša osvojena grada

I čovjek kopljem buši čovjeka;
Vriskom nejačad vrišti;
Dojenčad sva u krvi
Tek nadojena pišti!

KOR

kor vijencima i plaštevima ukrašava kipove olimpijske božanstvene Osmorice. Obraća se prvo s molbom za spas grada svim bogovima, a zatim, posebno, Aresu. Nakon toga kruži oko kipova i hijerarhično se utječe prvo Zeusu („oče, svega svrho“), pa Ateni („boja željna snago“), Posejdonu („kralju, gospodar mora“), Afroditu („roda našeg majko“), Apolonu („vucim' zatoniče“), Artemidi („u ruci luk svoj drži“); zatim se kor obraća „časnoj“ Heri, Artemidi, Apolonu i Ateni („sveta, bojna sudinjo nam Zeusova“); naposljetku, opet svim bogovima zajedno.

Sad prelazim na izvještaj glasnika-uhode o Sedmorici i o njihovoj bojnoj opremi:

Simboli na štitovima:

1. Tidej – zvjezdano nebo a u sredini puni mjesec („zjenica mrkne noć“);
2. Kapanej – vatronoša sa zubljom u ruci i tekstom: „Grad ću sažeć ja!“ (izjavljuje da se boji ni Zeusova groma);
3. Eteoklo – po prečagama ljestava penje se čovjek na kulu i viče: „Sa kule neće me ni Ares srušit već!“;
4. Hipomedont – sunce, Tifon („mrki brat žarke vatre“), sve isprepletano zmijama;
5. Partenopej – Sfinga koja je pod sebe smotala Tebanca;
6. Amfijaraj – nikakav znak na štitu (pošten, trijezni, dobar i sveti čovjek, silni vidjelac);
7. Polinik – junak od zlata kog prati Pravda: „Junaka tog ću domu vratiti, on će grad zauzet, pod krov uljest dvoru očinskom“.

Detaljni opis bojne opreme Sedmorice nije Eshilu potreban samo da bi pokazao borbenu razigranost sljedbenika Aresa i njegove djece, Deimosa i Fobosa, Strave i Straha, nego ukazuje i na *ἔβρις* Adrastovih vojskovođa. Ovdje treba isključiti svetog proroka, „silnog vidjelca“ Amfijaraja (kog spašava prema drugim izvorima sam Zeus i koji umire svetom smrću progutan od Zemlje), kao i Polinika, ukletog nesretnika. Izgleda da Eshil rat Sedmorice i sukob Eteokla i Polinika koristi da bi prikazao božanstvenu borbu (a ima još tragedija u kojima je moguće to isto uvidjeti; Racinè je to znao). Ukoliko sam u pravu, treba primijetiti da sukob Eteokla i Polinika predstavlja samo jedan sloj smisla tragičkog zbivanja, pa čak i da odvlači od njegova smisla i nije važan za razumijevanje ove tragedije.

Graves vjeruje da je nekad postojao ep o ratu Sedmorice protiv grada Tebe, pa i da je ovaj rat historijski događaj koji bi se moglo smjestiti otprilike u 14. vijek prije rođenja Kristova. Također navodi Hesiodovo svjedočenje o ratu „Epidovih ovaca“ i ističe sličnosti ovog viteškog tragičkog zbivanja s *Mahabharatom* (što je potpuno ispravno). I Herodotovo ranije navedeno osvjedočenje ukazuje na ogromnu okupiranost tragičkih korova Adrastovim mukama. Ukoliko Eshilova tragedija dodiruje išta od izvornog epa, tad bi trebalo istaknuti temeljnu razliku ovog zbivanja od onoga trojanskoga rata: u Homera gine posljednja generacija heroja, a bogovi, djelujući sad na strani Ahejaca, sad na strani Trojanaca, ne bore se gotovo nikad između sebe; u *Sedmorici pod Tebom*, čini mi se, na strani Tebanaca, na samim bedemima grada, stražare i bore se Olimpijski bogovi, a bedeme napadaju, uz Adrastovu vojsku, zakleti neprijatelji Olimpijanci, htonska božanstva, sinovi Gee, Zemlje Majke. Ako je tako, onda Eshilova *Sedmorica pod Tebom* predstavljaju hybriističko zbivanje pobune protiv Olimpa i harmonije. Evo zašto mi se tako čini:

Partenopej na štitu nosi lik Sfinge. Poznato je kakve je ona zadavala muke Tebancima svojom zagonetkom, sve dok je Edip nije nadmudrio. Tada se ona bacila sa stijene u more, ali, vjerujem da se prije okamenila. Napokon, sfinge potječu iz Egipta, a ime im znači – živi kip. Za nas je najvažnije sada to da je ona kćerka zmijolike Ehidne i *Tifona*. Partenopeja je ubio Tebanac Periklimen, bacivši mu na glavu ogroman kamen, a tako su Olimpijanci ubijali divove.

Hipomedont na štitu nosi lik Tifona. Graves (*Grčki mitovi*) o Tifonu piše:

„Iz osvete što su uništeni džinovi, Majka Zemlja se podade Tartaru, i uskoro u Korikskoj pećini na Kilikiji rodi svoje najmlađe dete, Tifona: najveće čudovište koje se ikad rodilo. Od bedara naniže Tifon je bio samo ogroman splet zmijurina, a njegove su ruke, koje bi, kad ih ispruži, dosezale stotinu morskih milja u oba pravca, imale bezbroj zmijjskih glava umesto šaka. Njegova gruba magareća glava dodirivala je zvezde, a ogromna krila su pomračivala sunce, vatra mu je izbijala iz očiju a užarene kamenčuge kuljale su mu iz čeljusti. Kad je Tifon krenuo ka Olimpu, bogovi u strahu pobegeše čak u Egipat i tu se prerušise u životinje ...“

Tifon se uhvatio u koštac i sa Zeusom i u strašnoj borbi prekinuo mu je žile na rukama i nogama, te ga ubacio u istu pećinu u kojoj je i sam nekad rođen. Tek nakon što su Sudenice (Usudnice) prevarile Tifona uspjelo je Zeusu svladati ga, tako da je na nj bacio planinu Etnu iz koje i danas kulja vatra¹⁹. Inače, Hipomedont je povezan s Tifonom i po izvanrednoj grlatosti, koja je spomena vrijedan kvalitet borca u Homera (Stentor).

Dakle, na dva štita sreli smo mitove o zatiračici ljudi, groznoj Sfingji, koje ni ime ne vole spominjati Tebanci, te njenom još strašnijem ocu, koji je opasno ugrozio Olimp. Treba reći i to da oboje dolaze iz Egipta (Tifon je jezivi razarajući Setov dah). Slijedeći štitovi svojim simbolima bacaju nas još unazad i prisjećaju mitske pobune divova protiv Olimpa. I oni su djeca Gee.

Eteoklo na štitu nosi tekst koji predstavlja tešku hybriističku uvredu boga Aresa, a div Efijalt u mitu koji sam naveo pobijedio je Aresa.

Kapanej na svom štitu nosi vatronošu sa zubljom u ruci i izjavljuje da se ne boji ni Zeusove munje. Zato i pogiba prvi među Sedmoricom, ne od ruke Tebanaca nego od Zeusove munje, koju u Eshila podrugljivo uspoređuje s podnevnom pripekcom. Simbol vatronoše neodoljivo

¹⁹ Ovom mitu vrlo su slični staroindijski mitovi koji opisuju borbu demona s Indrom (npr. mit o Ravani i Vadžrangli). Najbliži je onaj o također grlatom Vritri i Indri izložen i u *Mahabharati*. Erman i Temkin navode (*Mitovi stare Indije*): „U Vedama mit o Vritri odražava u mnogim mitologijama raširen stari motiv pobjede boga-gromovnika nad zmijom koja personificira stihiju neprijateljsku čoveku ili (po nekim tumačenjima) prvonastali haos.“

me podsjeća na pobunu divova, djeca Zemlje, protiv bogova na Olimpu. Bijesni zbog sudbine svoje braće Titana (koji su bačeni u Tartar), jednoga dana njih dvadeset i četvoro (opet mit s kalendarskim motivom) zavitali su stijene i baklje k nebu i zaratili se s Olimpijancima. U teškoj borbi, jer samo smrtnik Heraklo ih je mogao dotući, Olimpijanci su pobijedili divove. Kapaneju je paralela div Porfirion (kom ime po Gravesu znači: tamnoplavi mjesječev čovjek, ali bi moglo značiti i vatro-nositelj) kog je Zeus također oborio munjom, ali ne i usmratio.

Napokon, preostao je snažni udarač *Tidej* sa najzagonetnijim simbolima na štitu: zvjezdano nebo, a u sredini puni mjesec. Tidej je po mnogo čemu sličan Ajantu, a po važnosti u Tebanском ratu ravan je Ahileju u *Ilijadi*. Upravo je on, zajedno s Polinikom, nagovorio Adrasta da krene u rat protiv Tebe, a kao veliki junak pobio je u individualnim borbama najbolje tebanske borce. Zato bi bilo najvažnije shvatiti značenje simbola na njegovu štitu. Oni svakako predstavljaju crnokrlu Noć, od koje se i sam Zeus straši, kao i njeno dijete, „zjenicu mrkle noći“ – mjesec. Ne usudujem se ulaziti u ovu simboliku koja podsjeća na orfičku kozmogoniju, jer za taj poduhvat trebalo bi se temeljito pozabaviti komparativnom mitologijom, ali sam uvjeren: točan odgovor na značenje ovoga simbola dao bi i odgovor na smisao Eshilove *Sedmorice pod Tebom*.

Jedno je sigurno. Laj i Jokasta povukli su vruga za rep, jer već je Allah rekao:

Tko nastupa protiv Proroka, taj je u jasnoj zabludi, a što je Prorok rekao, to se mora učiniti.

Poput Adama i Eve, svojim bludnim činom probudili su svetu zmiju kaosa, što potomci (dok je svijeta i vijeka) iskašljavaju.

Struktura tragičkog zbivanja:

okvirno proročanstvo trilogije	Apolonovo (Delfijsko) uvjetovano proročanstvo Laju; budući da je uvjet neispunjen, zbivanja svih tragedija trilogije predstavljaju kažnjavanje Lajeve <i>ἕβρις</i> , prenesene i na potomke. ²⁰
okvirno proročanstvo tragičkog zbivanja	Edipovo prokletstvo djece, Eteokla i Polinika, da oružjem podijele njegovo blago. Eteoklo, kralj tebanski, sin Edipov, govori građanima Tebe, sokoleći ih na hrabrost i požrtvovnost, da se sprema ...
I proročanstvo Tiresijino putem osluškivanja lijeta ptica	... ovoga dana odlučni napad Adrastove vojske na Tebu. Nailazi glasnik, koji izvještava ...
d) obistinjenje I proročanstva	... da se doista sprema veliki napad Sedmorice ...
II proročanstvo (zakletva)	... koji su se zakleli da će ili srušiti Tebu, ili poginuti, te su stoga već poslali svojim domovima spomen-blago.

²⁰ Shvaćanje odgovornosti, krivice, sasvim je drugačije i mnogo kompleksnije u Grka, kao i starih Hebreja i Indijaca, no u nas danas. Stoga nam se često tragedija pravednog kažnjavanja *ἕβρις* ne čini smisaono takvom tragedijom. U Hebreja odgovornost za određeno djelovanje lika proteže se kako na potomke, tako čak i na pretke (uostalom, ne prosuđujemo li i mi danas ljude po obiteljskoj liniji?). Graves navodi (*Hebrejski mitovi*). „Tako je kralj Jeroboam postavio zlatno tele u Danu i taj grešni čin je oslabio Abrahamovu moć kad je progonio neprijatelje na istom području tisuću godina prije toga.“ U mitu o Agastji (*Mahabharata*) on nailazi na vlažnu i tamnu jamu u kojoj s glavama nadolje, na samom dnu, više njegovi davno umrli preci. Stigla ih je ta strašna kazna zato što Agastja, njihov potomak, nije imao djece i njihov se rod gasio.

f) Eteoklo, ostajući sam, izriče svijest o tome da je uzrok ratu teška kletva očeva i moli Zeusa i Eriniju, koja izvršava očevu kletvu²¹, da ne dozvole da Teba padne u ruke neprijatelja. Time, indirektno, izriče svoju odgovornost i krivicu za zbivanja (a i predodređuje sebi usud).

Kor tebanskih djevojaka moli bogove za spas grada. One su u velikom strahu, koji se polako pretvara u paniku.

Grad se prazni, plač se ori,
Roblje ciči, pišti, vrištiti
Strah me takve sudbe teške.

KOR

Opet nailazi glasnik—uhoda govoreći koji će od Sedmorice napasti koja vrata Tebe, a Eteoklo za svaka vrata raspoređuje svoje najbolje borce.

III proročanstvo
o spasu Tebe

Glasnik izlaže da je prorok Amfijaraj predvidio svoju smrt, kao i neuspjeh opsade.

Eteoklo odlučuje sam se boriti s Polinikom na sedmim vratima:

Bjesomučna i bogu mrska grdobo,
O bijedno naše Edipovo koljeno!
Ao kletve oca našeg, što se vrši sad!

ETEOKLO

f) I sloj obistinjenja
okvirnog proročanstva

f) II sloj obistinjenja
okvirnog proročanstva

Jer kraju grozno žurno goni djelo bog,
Nek vjetar nosi k valu — vodi Kokitu
Sav savcat Febu omraženi Lajev rođ!

ETEOKLO

Kor nagovara Eteokla da odustane od borbe s bratom. Erinije ga neće napadati ukoliko će umilostivljavati bogove žrtvama:

Nemoj, — uza te sad stojil (smrt, op. ZČ) Možda će
S vremenom se demon smirit, prkos past
A povjetarac će blagim dahom nam
Dahnut, — sada vri još, kipi.

KOR

Eteoklo odgovara: Al' veće bozi nekud ostaviše nas,
I žrtva slatka, divna bit će naš im pad!
Pa što da sudbi, smrti još se umiljam?

f) Spoznaja bliskog
obistinjenja okvirnog
proročanstva

Da, Edipove želje kipe, previru, —
I živa istina su slike, noćni sni,
U krvi će se blago dijeliti očinsko.

ETEOKLO

IV proročanstvo

Eteoklo odlazi, a kor pjeva
Kad jedan drugog smakne,
Njemu grud probode, padne,
A krvi crne, zgrušane
Zemaljski napije se prah ...
te
Srda će — strah me sada —
Hrlim krokom kročeć to izvršiti!

KOR

²¹ Ovo je čudno mjesto. Erinije, kao ženski bogovi, ne vrše očevu, nego majčinu kletvu. No, one također progone rušitelje obiteljskih veza, a to su svi Lajevi potomci. Ove kćeri tamne noći, očiju podlivenih krvlju, zmijske (odnosno gnjile) kose, prema Euripidu nosile su u rukama zmije i buktinje! Zanimljivo je da one u Eshila postaju Eumenide, Dobrosvite (*Eumenide*), a da u svoje okrilje primaju i starog beskućnika Edipa (Sofoklov *Edip na Kolonu*).

Nailazi glasnik. On objavljuje sretnu vijest:
grad je odolio napadima na svim vratima, a ...

obistinjenje
III proročanstva
obistinjenje okvirnog
proročanstva

... Eteoklo i Polinik ubili su jedan drugoga.

Crna Edipova kletvo,
Ti na rodu se ispuni, —

KOR

(*Napomena*: obistinit će se i II. proročanstvo: poginut će i ostali napadači na kapije grada Tebe. Ali, Eshil to ne navodi, radi efektnijeg završetka tragičkog zbivanja: opisa scene oko dvaju leševa Edipovih sinova, te da njihov sukob još više naglasi uzročnikom tragičkog zbivanja).

Leti i po gradu uzdah svud, —
Zidi, kule uzdišu,
Mili uzdiše im kraj.

ISMENA

Otpočinja zajednička tužaljka kora, Antigone i Ismene:

O čelo rukam' udarajte, — jedritel
Vijek do vijek preko rijeke Aheronta on (cvila dah, op. ZČ)
Sa crnim jedrim' tihi valom nosi čun, —
Apolon ne će stupit na nj, na nj ne sja sunca trak;
Sve on vozi u kraj nevideni.

PROMETEJ

Kob tvoja učitelj mi, moj Prometej!

Okean

Možda *Missa Solemnis* Grka, *Prometej*, tragičko zbivanje sukoba bogova koji rezultira konstituiranjem harmoničnog svijeta, jasnije od svih drugih tragedija zahtijeva odgovor na pitanje: što je tragedija, što je tragično?

Je li *Prometej* tragedija? Odgovor mnogih: *Prometej* nije tragedija, budući da Prometej kao bog ne može biti tragički lik — treba odbaciti. Već je Aristotel naime govorio o mogućnosti tvorbe tragičkog zbivanja bez tragičkih likova. Takav, negativni, odgovor na *Prometeja* mora biti utemeljen na odredbi *Prometeja* kao netragičkog zbivanja. I to: ne strukturalnoj, nego smisao-
noj odredbi.

Sagledajmo prvo lik brižnog Prometeja, najljudskijeg boga, sina premudre Temide, zapravo Gee prema Eshilu, — njegovu božanstvenu ulogu. Prometej je ljudima dao nadu i vatru, stoga se zove i Ognjonoša.²² Izvor njegova imena nalaze etimolozi u sanskrtskoj riječi Pramantha — svastika, simbol Sunca, a izvor mita o Prometeju i Epimeteju iz mita o braći Pramantu i Mantu (ep *Bhagavata Purana*). Προμηθεύς (πρό = prije, pred; μήτις = razbor, misao, pamet; μητιδω = = misliti; προμηθεια = opreznost, razboritost, briga) znači: onaj koji unaprijed misli, promišljeni, a Έπιμηθεύς, sljedstveno (έπι = nakon, poslije), onaj koji kasnije misli, naknadno. Protagora u Platonovu dijalogu *Protagora* (a na temelju Hesiodove *Teogonije*) ovako izlaže mit o Prometeju i Epimeteju:

²² Poput Lucifera u Hebreja, koji prvom čovjeku daje da okuša plod s drva spoznaje i time ga prosvjetljuje, u Grka Prometej izvlači čovjeka iz mraka pećine. Čini mi se da treba tu imati u vidu i latinskog Jupitra kom je drugo ime Diespiter (*diei et lucis pater*), kao i mnoga druga srodna božanstva zajedničke nam izvorne religije svjetlosti duhovne i sunčeve.

Dijeleći smrtnim bićima darove-sposobnosti Epimetej ih je davao s obzirom na prirodne uvjete koji su ta bića očekivali. Stoga je slabijim davao brze noge, krila da pobjegnu ljetom, a snažnima manji porod i mnoštvo hrane — one slabije, kojima je dao veći porod. Na kraju se toliko zapleo u darivanje sposobnosti htijući očuvati sve od bogova stvorene vrste, da je zaboravio na čovjeka. Čovjek je jedini ostao gol, bos i bez oružja.

Ovu nepromišljenost Epimeteja, to jest mogućnost tek naknadne refleksije na osnovu datog, još bolje označuje mit o Epimeteju i Pandori (Παν-δώρα = od svih [bogova] obdarena, ali i sve-darujuća, prema Gravesu, sama Gea). Prometej je zatvorio u vrč, odnosno kutiju, duhove koji mogu škoditi ljudima i dao ga na čuvanje Epimeteju, zabranivši mu da vrč otvara. No, Epimetej je, na osnovu nagovora svoje prelijepa, ali glupe žene Pandore, koju mu je Zeus stvorio i poklonio radi osvete Prometeju i sve opasnijim i moćnijim ljudima, otvorio vrč i tako su porok, strast, ludilo, slabost i starost zavlada li svijetom. Samo nada, koja je također bila u vrču, spašava ljude od samoubojstva. Sve su ove strahote iz vrča zahvatile i Pandoru i Epimeteja²³. (Ovaj mit nevjerojatno podsjeća na hebrejski mit o Adamu i Evi).

Pitanje koje se postavlja iz ovih motiva, s obzirom na grčku tragediju, glasi: mora li tragički lik nužno biti epimetejski?, ili može biti i prometejski? Shodno tome, da li je čovjek samo naknadno-misaono, reflektirajuće, ili i pro-misaono biće, to jest prvenstveno pro-misaono biće, pa čak i onda kad je u „epimetejskoj situaciji“? Posljednje pitanje koje iz prethodnih proizlazi, pak glasi: Je li čovjek, ušavši u „epimetejsku situaciju“, nužno i epimetejsko (naknadno-misaono) biće, tj. da li ga je u tu situaciju dovela njegova bit, shvaćena kao epimetejština, ili ga je u nju doveo možda njegov ἦθος, koji je njegov δαίμων?

Vratimo se, za trenutak, Prometejevim darovima. Protagora nastavlja:

„Prometej ukrade Hefestu i Ateni veštačko znanje s vatrom ... Tako čovek stekne mudrost za život ...“²⁴

Vidljivo je da je Prometej ukrao sva kasnija ljudska umijeća Hefestu, odnosno sam ljude poučio njima, ali „vatru“ — Ateni, boginji razbora, mudrosti,²⁵ to jest, točnije, Protagora se ovako izrazio:

²³ „... Koji nevolja bje od početka za tečevne ljude“.
Hesiod, Teogonija, 512). Prema Hesiodovim *Poslovima i danima* (54—58, prev. A. Bazala) Pandora, to porijeklo svih zala (žena?), predstavlja cijenu koje je čovječanstvo moralo platiti da bi bilo u posjedu vatre: „O ti Japetov sine, najokretniji od svih
Sad se raduješ što si varkom mi ukrao vatru,
Al na nesreću sebi i budućem ljudskome rodu:
Zlo ću mu dati uz vatru, u kojem svi će uživati
U srcu svom i nevolju zajedno primati s njime.“

ZEUS

²⁴ Platon, *Protagora*, Kultura, Bgd, 1968, str. 19, prevela Mirjana Drašković.

²⁵ Zanimljivo je da je Marijan Matković u drami *Prometej* (I. dio trilogije *I bogovi pate*) intuitivno shvatio povezanost Atene, Hefesta i Prometeja, a ubacivanjem Dioniza k Prometeju ostvario najzanimljiviju predodžbu tragičkog svijeta, gotovo Nietzscheovu (kad sam ga pitao kako je do toga došao — nije se mogao sjetiti!). Već zbog izrazite naivnosti i banalnosti glasovitih „ironizirajućih“ obradbi tragičkih motiva (Anouilh, Giraudoux, Sartre itd.) ova trilogija vrijedna je pažnje. Velika je šteta što ni Matković nije izbjegao tad modanom jef-tinom ironiziranje izvornih tragičkih zbivanja i što je težnjom za „dramatičnošću“ odnosa među likovima propustio uvid u izvornu dramatičnost tragičkog zbivanja. Ipak, Matkovićeve *Prometeja* treba čitati kao hrabri (uzaludni) pokušaj suvremene skice izgubljenog Eshilova I. dijela trilogije o Prometeju.

„... zajedničko prebivalište Atene i Hefesta, gde su se zajedno bavili svojom veštinom ...“²⁶

U Eshila, Prometej je darovao ljudima sve navedene darove, ali i još nešto: uz astronomiju, matematiku, pismo, zemljoradnju, brodogradnju, rudarstvo, pamćenje i svjetlost razuma, Prometej je ljudima poklonio najveće umijeće medicine²⁷, tumačenja jave iz snova, nejasnih glasova i znamenja, umijeće proricanja iz ljeta ptica, znakova na jetri, žuči i utrobi žrtve, te bedrenoj kosti²⁸. Dakle, Prometej je ljudima otkrio tajnu proricanja, dao im je moć sagledavanja zbivanja, pa samim tim i mogućnost smisaonog djelovanja. I — Prometej ovu moć nije dao tek Kasandri, Amfijaraju i još nekim iznimnim pojedincima, nego čovjeku uopće.

Je li, u skladu s ovim poklonom, svatko tko djeluje ne shvaćajući bit svoga djelovanja — počinitelj ἔβρις (budući da ono darovano ne koristi)? To jest, bi li čovjek kao tek epimetejsko biće uopće bio u mogućnosti da počini ἔβρις? Onim epimetejskim su darovane, u krajnjoj liniji, životinje i biljke, a ne čovjek. One su bića refleksije (reflectere), re-agiranja. S druge strane, možemo i ovako postaviti pitanje: Da li bi čovjek kao prometejsko biće bio uopće podložan mogućnosti počinjenja ἔβρις?

„Šaljiva“ istina o vezanosti za repove dobra i zla, uvjetovanosti svjetlosti mrakom, lijevoga desnim, obistinjuje se na čovjeku kao kako prometejskom tako i epimetejskom biću. Odgovornost za njegova djelovanja (uvijek shvaćena svjesnim, čak i kad je bogom obuzet, mahnit) leži pak u mutnom pojmu slobodna izbora i slobodne volje — προαίρεσις (prisjećam bilješke o Nuždi u odjeljku o Euripidu). Tako je to, čini mi se, kod Platona i Aristotela, a i u Novom Zavjetu.²⁹

Platon (*Država*, X, 620) izlaže:

„A kad su duše odabrale svoj život, stupile su pred Lahesu po redu kojim su izvlačile kocku. Ona je svakoj odredila za život demona koga je svaka od njih izabrala za čuvara u životu i za onoga koji treba da ispuni njen izbor. Ovaj je sada prvo doveo dušu do Klote, pod njenu ruku i pod obrtaje vretena koje se vrtelo, tako da bi ova izabranj sudbini dodelila važnost. Zatim je ponovo uhvatio dušu i vodio je kod Atrope, koja je prela, kako bi ona učinila da ona što joj je ona naprela postane nepromenljivo. A odande je, ne okrećući se stupio pod presto Anankin i, pošto su on (Er, op. ZČ) i ostali prošli ispod njega, prešli su svi kroz strašnu vrućinu i žaru na poljanu zaborava ...“

(u prevodu A. Vilhara, podcrtao ZČ)

Ostavljam sad teška metafizička pitanja i vraćam se tragičkom zbivanju *Prometeja*. Iz navedenog vidljivo je da u Prometeju ne može biti ničega epimetejskog, refleksnog. Da li on samim tim

²⁶ Platon, *Protagora*, ibid.

²⁷ U Grka medicina se shvaća visokom proročkom znanošću.

²⁸ Svi se ovi proročki motivi javljaju često u tragičkim zbivanjima.

²⁹ „Ja dođoh na sud na ovaj svijet, da vide koji ne vide, i koji vide, da postanu slijepi.“ To su čuli neki od farizeja, koji su bili s njim, i upitaše ga: „Jesmo li i mi slijepi?“ Isus im odgovori: „Kad biste bili slijepi, ne biste imali grijeha. A sad velite: Vidimo. Zato vaš grijeh ostaje.“

Evangelje po Ivanu, 9, 39—41.

Sluge, u staroj arapskoj bajci sačuvanoj i u nas (Dizdar), traže muža za sultanovu kćer. Ne mogu ga nigdje pronaći i pitaju za savjet derviša koji sjedi na obali mora, na papiriće piše imena ženika i baca ih u vodu. On im odgovara: „Pa davno sam ja nju vjenčao“ i nastavlja pisati i bacati svoje papiriće. Jasno je, bajka završava vjenčanjem sa sultanovom kćeri onog kom je proračeno, čije je ime upisano. A svi oni koji će pokušati stati na put ovome vjenčanju automatski postaju hybriisti.

ne može biti tragički lik? Odgovor se, uvjetno i negativno određen, odmah nadaže iz ranije navedene Marxove misli – ukoliko Prometej nije tragički lik, onda to u historiji nisu ni Sokrat, ni Krist, ni Bruno, Spinoza ni toliki drugi ne samo iz filozofskog kalendara. Takav odgovor, dosljedno pozitivno formuliran, utemeljen je na shvaćanju svijeta kao disharmoničnog, a društva i povijesti njegove kao epimetejskog i u biti haotičnog. Povežimo za trenutak zbivanja Sofoklove *Antigone* i Eshilova *Prometeja*. Očigledna je plemenitost kako Antigona, tako i Prometejeva djelovanja. Antigona, prometejski lik, čini onoliko za harmoničnost svijeta koliko je moguće obzirom na njene snage i situaciju u kojoj se nalazi; Prometej pak čini onoliko koliko može moćan bog. „Svemir je velika zajednica boga i ljudi“, navodi Seneku Ernst Cassirer (*Ogled o čovjeku*), nastavljajući svoje dokazivanje o utemeljenosti stoičke filozofije na mitskim i religijskim motivima: „Živjeti s bogovima (σὺν θεοῖς) znači djelovati s njima. Čovjek nije samo promatrač, nego je, prema svojim razmjerima, stvaratelj reda u svijetu ... I tu nalazimo pojam „suosjećanje Cjeline“ (συνπάθεια τῶν ἄλλων, op. ZČ), samo što je shvaćen i interpretiran u novom, etičkom smislu“.

Koju razliku između Prometejeva i Antigona djelovanja i stradanja nalaze oni koji Antigonu ubrajaju, a Prometeja ne ubrajaju u tragičke likove?³⁰ Baš niti jednu drugu no tu da je Antigona smrtnik, a Prometej besmrtnik! Zaboravljaju patnje Prometejeve ...

Božanski zrače, vjetrovi lakokrili,
Oj rijeka izvori i morskih talasa
Ti igra beskrajna, oj zemljo, majko sveg, –
Vas zovem, pa i sunca, što sve vidi, krug:
Ded gled' te, kako od bogova pati bog!
Ta gledajte, kakvim li mukama
Ja kidan ću trpjeti tisuće
Sad godinal

42

... kroz trinaest pokoljenja, noću obnavljanu jetru koju obdan orač kljuca, krilati Zeusov proždrljivi pas, i nemanje koga da mu se dovikne Eli! Eli! Inah, riječni bog i otac nesretne lje, u Ovidijevim *Metamorfozama* ovako iskazuje tragiku besmrtnosti: „I nije mi dopušteno tolike boli smrću okončati; strašno je biti bog; zatvorena vrata smrti produžuju moju bol u vječnost“.³¹ I Prometej slično govori tješeci izmučenu rogatu i raskuštranu lju:

E, teško bi ti muke moje snosila,
Gdje mirijeti nikad meni nije suđenol
Ta smrt bi meni – jadim ovim bila spas.³²

Napokon, takvi prigovaratelji koji ne smatraju *Prometeja* tragičkim zbivanjem zaboravljaju ono očito najvažnije: istinu umjetnosti, istinu teksta i scene. Ako dovedem na scenu Zeusa, i na sceni Zeus vrišti i plače, onda je istina da Zeus plače i vrišti, iako van scene bogovi nemaju suza i ne vrište.

³⁰ Dosljedno promišljajući pojam tragičkog u Aristotela moglo bi se tvrditi i sasvim lako dokazivati da u Eshila uopće nema tragičkih likova. Naravno, tad bi, opet dosljedno, trebalo ustvrditi i da Antigona u Sofokla uopće nije tragički lik (što u *Antigoni* ona sama iskazuje sretna s mogućnosti izbora baš svoje izvan-redne sudbine, koju ne želi dijeliti s Ismenom).

³¹ Prozni prevod Lejle Čengić, Forum 1–3, Zgb, 1982, str. 289.

³² Koloman Rac pedantno nabrāja u svom komentaru prevoda *Prometeja* sva pokoljenja koja će proizići iz krila lina do konačna Prometejevog oslobođenja od patnji. Nabranje zvuči kao starozavjetni rodoslov patrijarha: „Ija rodi Epafa, Epaf Libiju, Libija Bela, Bel Danaja, Danaj Hipermnestru, Hipermnestra Abanta, Abant Preta, Pret Akrisija, Akrisije Danaju, Danaja Perseja, Persej Elektriona, Elektrion Alkmenu, Alkmena Herakla, koji oslobodi Prometeja“.

Pogledajmo tragičko zbivanje *Prometeja*, ono o čemu Eshil pjeva. Poput Antigona plemenita djela ukopavanja pokojnika, Prometej je plemenito pomogao novom ljudskom rodu, kog je zavolio iznad svega upravo radi njegove bespomoćnosti, da preživi, i dao mu sve već navedene darove. Pro-misaon, pomogao je i Zeusu da dođe na vlast. Njegovo plemenito djelo, kao i Antigona, shvaćeno je kao ἔβρις. U Sofoklovu prikazu ljudskog poretka Kreont snagom i silom kažnjava Antigona, a u Eshilovu božanstvenom poretku Zeus silom i snagom kažnjava Prometeja. Što ovo pokazuje:

U harmoničnom poretku ἔβρις je djelovanje koje uvodi disharmoniju; u disharmoničnom – ἔβρις je djelovanje koje uvodi harmoniju. Sila i Snaga, naravno, instrument su onih na vlasti. Eshil pjeva u (okovanom) *Prometeju* o vladavini disharmonije, Zeusovoj diktaturi. Na čelu grupe u svemu podložnih kukavnih podanika stoji novi silnik, pobjednik i vođa sjajne božanstvene revolucije, koji je srušio stare bogove. Novi tiranin prepun je nepovjerenja prema svemu i svakome, posebno, naravno, prema onima koji su u najužem njegovom krugu.

Ta bit će ovo bolest vlasti silničke,
U prijatelje svoje da se ne uzda.

PROMETEJ

Poput Krona, revolucija, taj „opijum za intelektualce“, istina – one naivnije, – jede svoju djecu. Prvi pada Prometej, jedan od starih bogova, onaj koji je i pomogao Zeusu da dođe na vlast svojom pameću. Jasno je da je u pravu prastari Okean kad tvrdi da je revolucija doba kad je najbolje da pametni ne bude pametan, a to kao svoju pogrešku u vladavini disharmonije priznaje i Prometej. Dalje uspoređivanje pobjedničke revolucije sa zbivanjima u *Prometeju* upravo je tužno izvoditi – ukazuje na „vječno vraćanje jednakoga“, ili, kako prevodi B. Despot taj Nietzscheov izraz: „vječno ponovno došašće“. Zeus je izgleda smatrao više nego podobnim darivanje svijeta na Epimetejev način i Epimetejevim darovima. Prometej je darovao ljudima opasne darove ukravši ih bogovima i to je Zeus shvatio kao veliku ἔβρις.³³ Pomoću Sile i Snage (Vlasti), on okiva Prometeja na Kavkazu, očekujući da mu se u mukama Prometej povinuje, a zatim, i da mu oda tajnu uvjetovanog proročanstva, koje mu ugrožava vlast. Prekrasna je logika pro-misli, proročanstva. Silnik će i opet stvoriti dijete koje će ga uništiti.

43

Eshilovo tragičko zbivanje Stvaranja Svijeta, jer to je predstavljala trilogija o Prometeju, završava *Oslobođenim Prometejem*. Zeus oslobađa Prometeja, a za uzvrat, Prometej mu odaje tajno uvjetovano proročanstvo. Bilo bi neobično zanimljivo znati na koji je način ovo pomirenje izvedeno. Naposljetku, nije li vjerojatno da je trilogija o Prometeju (strukturalno poput Euripidove *Ifigenije u Aulidi*), prikriveno predstavljala tragičko zbivanje kažnjavanja ἔβρις tiranina Zeusa?

Vratimo se početnom pitanju: da li je uopće *Prometej* tragedija? Zbivanje ovog Eshilova djela predstavlja samo isječak zbivanja obistinjenja okvirnog proročanstva, uspostave harmonije svijeta ljudi i svijeta bogova. Ovaj isječak prikazuje zbivanje kažnjavanja Prometejeve ἔβρις. Sličan po mnogo čemu Kristu, Prometej se svjesno i dobrovoljno žrtvuje za ljude, za prometejski a ne epimetejski svijet, za harmoniju, a ne tiraniju. Kao što Krist iz bezumnog, divljeg, hirovitog, nesvjesnog (Jung), djetinjasto-opasnog i sebljubivog Jahvea stvara Boga-Oca dobrog, Prometej istjeruje sebičnog, taštog, nepovjerljivog silnika iz Zeusa. Iako Krist i Prometej, uvjetno rečeno, nisu tragički likovi, opisi njihovih sudbina u *Novom Zavjetu* i *Prometeju* jesu tragička zbivanja.

Strukturalno gledano, poput Bakha u Euripidovim *Bakhama*, Kasandre u Eshilovu *Agamemnonu*, Edipa u Sofoklovu *Edipu na Kolonu* Prometej, umjesto da prepozna obistinjenje pro-

³³ Podrijetlo Istočnog grijeha – Bog je više volio svoje jabuke no svoju djecu (prema Voltaireu).

ročanstva, sam proročanstva izgovara. On poznaje ono Usuđeno i gospodar je situacije, premda okovan. Samo prividno nemoćan, kao nosilac pro-misli, znalac onog budućeg i uvjetovanog Zeusova proročanstva, on postojano ide u susret Usudu.

Dosta je mjesta već posvećeno najvećem od ljudi, najplemenitijem od bogova, Prometeju, utemeljitelju pro-misli, pa time posredovano i mogućnosti hybriistična djelovanja, onomu koji je poklonio ljudima ono vatreno, prometejsko u njima, pa sljedstveno i *προαίρεσις*, — te ih izvukao iz pećine, mraka epimetejštine, u kom je duhovnost ljudi, prema Eshilu, bila predstavljena tek zbunjenom slikom sna. Stoga, samo uklatko, izlažem Prometejev način postepenog pojašnjenja proročanstva (budući da će takav način iskazivanja daleko kompleksnije pokazati Kasandra u Eshilovu *Agamemnonu*).

Struktura tragičkog zbivanja:

... Unaprijed na vlas znam
Sve, što će biti, — preko nade ne će me
Ni jedan stići jad. A udes suđeni
Što lakše treba snositi, kad već znađeš, moć
Sudbine krute da je neodoljiva.

PROMETEJ

I proročanstvo

Jest, zaista mene će, premda se meni
U strašnijem verigam raspinju udi,
Još jednom gospodar blaženih trebat,
Da pletivo otkrijem ono mu novo,
S kog žezlo je i čast gubiti njemu.

PROMETEJ

II proročanstvo

Ljutinu će svoju žestoku stišat,
U ljubavi, prijateljstvu će onda
On željan jedamput meni noć željni!

I uklopljeno proročanstvo

o velikoj provali vulkana Etne, zapravo bujici bijesa nesretnog brata Prometejeva, silnog Titana Tifona.

Prometej izlaže:

Prometejsko poimanje svijeta: temelj pro-misli, proročanstva:

Nužnost je iznad i samoga Zeusa. Njom upravljaju Sudilje i Erinije Pamtilje.

Prometej zna za usud Zeusov (uvjetovano proročanstvo) ali ga neće izreći, jer u to ulaže nadu u svoje oslobođenje.

Nailazi Ija — primjer okrutna Zeusova silništva. Tek na čas oslobođena nesnosnog ludila koje izaziva od Here poslani obad koji je progoni, i straha od pogleda stookoga Arga, Ija pjeva svoju sudbinu i moli Prometeja da joj prorekne kraj muka.

II uklopljeno proročanstvo

O budućim Ijinim mukama i njihovu završetku.

III proročanstvo

Zeus će sam sebi žezlo oteti svojim sujetnim namjerama.

IV proročanstvo

Žena koju će odabrati Zeus (radi se o Tetidi) „Sina boljeg no je otac, rodit će.“

okvirno proročanstvo III dijela trilogije

Proročanstvo Prometejevo o vlastitu spasu. Prometej kaže Iji: „Od potomaka tvojih bit će jedan to“ — misleći na Herakla.

Ujedno izlaže Prometej i

III uklopljeno proročanstvo

o rođenju vladara Egipta, Epafa, pa o zbivanjima Danaida; Hipernestra spasit će Linkeja i Argu dati nove vladare, a u 3. koljenu rodit će se Heraklo.

... Takvo mati mi starodrevna
Titanka Temida, proroče proroštvo;

PROMETEJ

Iju opet hvata ludilo i ona odlazi.

VI uvjetovano proročanstvo

— Prometejevo o Zeusovoj propasti:
„Da, Zeus će, bio on i srca ohola,
Još malen biti, — takvu svadbu sprema se
On slavit; s vlasti, s prijestolja će bez traga
Otpuhnut njega. Krona oca dokraja
Izvršit tad će kletva se, kojom kleo se,
Kad s drevnog svoga rušio se prijestola.
A od tih jada lijeka bog mu nijedan
Pokazat jasno osim mene ne će moć!
A ja to znam, znam način ...

PROMETEJ

Nailazi Hermo, novi glasnik Zeusov. On traži od Prometeja odaju tajne Zeusova proročanstva. Prometej to odbacuje ponosno i s preziranjem, a kor Okeanida hrabro ostaje uz njega, usprkos prijatnji rike Zeusova groma. Diže se oluja, trese se zemlja:

Sad uistinu se, ne tek po riječi,
Sav svijet gle koleba,
Pod zemljom jeka gromova tutnji,
I sijevaju trzaji prežarke munje,
A vihori vitlaju prašine oblak;
Dah svihkolikijah vjetrova eto
Sve od jednog drugome dijelu već hrli,
I metež u borbi izbija divljoj, —
Izmiješo se uzduh s pučinom morskom!

PROMETEJ

— kraj tragičkog zbivanja — *Bezdan proguta sve.*

Zbivanje *Prometeja* završava na sasvim netipičan način. Proguta je bezdan ne samo Prometeja nego i Okeanide — kor. Tko zna na koji je to način predstavljeno na sceni. Ja to ovako zamišljam: Prometejeve posljednje riječi jedva se razabiru od zaglušne grmljavine i teško je nazrijeti usamljeni lik prikovan uz stijenu kroz uskovitlani pijesak i kišu, koja gusto škropi. Potres, smatra Kott, kor uprizoruje nervoznim pokretima tijela, da bi se napokon šćučurio uz svog božanstvenog bespomoćnog zaštitnika. Napokon, — nestaju i Prometej i Okeanide. Odjedamput scena ostaje pusta. Kako se to izvelo? Tko to zna?

Svakako, u *Prometeju* svi agonisti bivaju žrtvovani. Ipak, preživjela je Ija, kravolika patnica.

Otapkala je, bodena obadom, u Afriku. Tamo je na obalama Nila Zeusu porodila Epafa, egipatskog kralja, prvog bogočovjeka, praoca Herakla koji će osloboditi Prometeja. Tako su se srodili bogovi i ljudi.

Mit kaže da se Prometejevo proročanstvo odnosilo na brak Tetide i Zeusa, koji se ipak nije zbio. No *Ilijada* nam daje naslutiti da je Ahilej „kao sin“ Zeusu, a i Heraklo je sin Zeusa i Alkmene. Propast silnika Zeusa zbila se, rekao bih, njegovim brakom s Ijom.

Kroz ljudsku patnju najplemenitijeg Titana, promišljenog, brižnog, mudrog Prometeja prikovanog uz stijenu, i kroz nadljudsku patnju žene žrtvovane u liku mučene plodne kravice, rođen je harmonični Eshilov svijet bogova i ljudi, podređen Usudu.

Gdje zapravo prebiva smisao Eshilova *Prometeja*? *Prometej je*, naime, po mom mišljenju, opet jedna neshvatljiva, mnogoznačna tragedija! Spomenuo sam dubokoumnu Gravesovu misao da Eshil prvi povezuje mitove, možda i sasvim raznorodne, u jedinstvenu cjelinu. Smisao ove tragedije trebalo bi potražiti u dodiru mitova o Iji i Prometeju.

No duboki smisao mita o Prometeju, koji se u Eshila poput sjene nadvija nad sam tekst, još uopće nije proniknut. To istražiti bio bi uistinu veliki poduhvat.

Taj duboki smisao pokušat ću sad samo naznačiti: temeljne motive tragičkog zbivanja odredio sam zbujujućim sintagmama živa-mrtvost i mrtva-živost te slijepa-vidovitost i vidovita-slijepost. Postoji i treći takav motiv prisutan u Eshila: svijetla-tamnost i mrka-svjetlost. Prometej je brat Zeusov.

TRIOLOGIJA ORESTIJA

*Lik, misliš, divan gledaš, — segni, zalud trudi
Iz ruku ti se izvine
U nepovrat odleti prikaza
Na krilma sna što putem hrli.*

KOR u Agamemnonu

Jedina sačuvana organska trilogija, nazvana po Agamemnonovu sinu Orestu *Orestijom*, prepuna je značajnih momenata za shvaćanje uloge proročanstva i njegova obistinjenja u tragičkom zbivanju. *Agamemnon*, savršeno strukturirano tragičko zbivanje, izvor je sagledavanja proročanstvene mahnitosti, *μᾶνία*, i najljepši opis proricanja, *μαντική*. Zato će, uz strukturu tragičkog zbivanja, posebno biti izložen opis valova Kasandrina proročkog mahnitavanja. *Hoefore*, tragičko zbivanje prinošenja žrtve mrtvu Agamemnonu (*χορή* = žrtva ljevanica, mrtvačka žrtva sastavljena od mlijeka, vina, meda i vode), te osvećivanja sramotno poginula kralja, koje se nadahnjuje upravo tim žrtvovanjem do uzvišena osvetničkog bjesnila, izvor su poimanja uloge žrtvene tužaljke — moći prizivanja bogova i daimona. *Eumenide*, posljednje tragičko zbivanje *Orestije*, najizrazitiji su primjer doslovne ritualnosti strukturiranja tragičkog zbivanja, te još jedno tragičko zbivanje sukoba moćnih starih i novih bogova. Strukturalno gledano, trilogija *Orestija* je jedini izvor na kom je moguće uvidjeti raspored proročanstava u trilogiji, kao i dokaz da svako tragičko zbivanje trilogije, samo za sebe, bez obzira na ostala dva, predstavlja zaokruženo tragičko zbivanje obistinjenja proročanstva³⁴.

³⁴ Prema Gravesu, Eshil je prvi započeo povezivati mitove u logičku cjelinu. Ovaj zanimljivi Gravesov stav nije jasan, pa o njemu treba pomno razmisliti. Jasno je da i Homer povezuje mitove, kao i Hesiod. Mislim da Graves pravilno primjećuje drugačije Eshilovo poimanje mitskog. Zapravo, Eshil dublje poima proročanstvo, znajući izraz Nužnosti. Mislav Ježić u eseju „*Sličnost i razlika između vedskih blagorijeka i helenskog mitskog pjesništva*“ (Latina et Graeca br. 10, 1977, Zagreb), iznosi stav s kojim se potpuno slažem: velika je zabluda promatranje filozofije kao suprotstavljanja „onom mitskom“ pa tako i „mitskom pjesništvu“. Heraklit, kao i Platon, odbacuju Homera baš zato što simplificira izvornu mito-logičnost, što je banalizira, što nije mitski pjesnik. Zaista, ukočeni Homerov svijet nema u sebi mito-logičke i filo-sofijske otvorenosti spram rastvarajućeg-stvaranja, ne jedinstva nego jedinjenja, dano-noćja (B. Despot). Istinito govoriti ne znači govoriti istinu (takvi pokušaji unaprijed su osuđeni na rašomonstvo), nego govoriti na način blizak zamišljenom govoru istine, a taj se način jednom pokazao kao znamenovanje, proricanje, znakovanje, ukazivanje. Pokušat ću se tako izraziti: Heraklit, Platon i tragičari još su mito-logičari, Hesiod je mitološki enciklopedičar (Ježić), a Homer umjetnik, „stvaralac“ svoga „svijeta“ i svoje „istine“. Zato bi ga Heraklit išibao i izbacio s natjecanja. i zato ga Platon zove lažljivcem, iako — božanstvenim.

Tragička zbivanja *Orestije* prikazat ću nešto kraće, budući da je Eshilov strukturalni pristup tvorenju tragičkog zbivanja već jasno prikazan³⁵.

Samo još jedna važna napomena: u *Hoeforama* izvedeno je jedno od najljepših i najlogičnijih prepoznavanja likova u tragediji uopće (između Elektre i Oresta), a spominje ga kao primjerno i Aristotel u *Poetici*. No, ono je sasvim nebitno za tragičko zbivanje *Hoefora*. Prepoznavanje likova (pa i prepoznavanje šire shvaćeno kao proces rasvjetljavanja biti zbivanja u likova), bar u tragedijama koje su nam ostale sačuvane u različitim grčke kulture, u Eshila uopće nije prisutno. Isto tako, u Eshila je sasvim nebitno prepoznavanje obistinjenja proročanstva od strane likova. Naime, za razliku od Euripidova i Sofoklova pristupa prepoznavanju, u Eshila svi su likovi svjesni kako obistinjenja proročanstva, tako i procesa i nužnosti njegova obistinjenja.

AGAMEMNON

*Ja, sudbe ljudske! Sjenka sreću smutit će,
A nesreći se jednim mahom zatre trag;
Ko mokra što zna spužva s ploče otrt lik.*

Kassandra

Struktura tragičkog zbivanja:

okvirno proročanstvo	Kažnjavanje Agamemnonove <i>ἔρις</i> . Prorok Kalhant preokupio je da će desete godine trojanskoga rata Troja postati plijenom Ahejaca. Svitanje je. Stražar postavljen od Klitemestre, već godinu dana na krovu Agamemnonova dvora očekuje doglasnu svjetlost kojom će biti objavljeno da je Troja pala. Govoreći sam sa sobom stražar izriče bojazan da Klitemestra ...
slutnja budućih tragičkih zbivanja	... „Na nadi ... snove sanja junačke.“ Doglasna svjetlost se pojavljuje i stražar, sav ushićen prestankom mučne službe, odlazi o tome obavijestiti Klitemestru.

³⁵ Eshilovo stvaralaštvo najviše me navelo da izraz „radnja“ zamijenim „zbivanjem“. Na pitanje: „Postoji li u Eshila (osim ev. u *Sedmorici pod Tebom* i *Eumenidama*) tragička radnja?“ mislim da bi teško bilo potvrdno odgovoriti. Uostalom, meni pojam „radnja“ ne pokriva puninu pojma *πάρις* (*πάρισμα*) u našem jeziku. Upotrebljavati pojam „tragička praksa“ isto je tako neuputno. Naime, pokazat ću u izlaganjima o Sofoklu da je istinita praksa bitno tragička, te je izraz tautološki. Postoji samo na prvi pogled uvjerljiv stav da smisao tragedije prebiva u deskripciji onog o čemu se radi u njoj. Tako se npr. radi o Bakhovu kažnjavanju Pentete, traženju Lajeva ubojice ili, recimo, Odisejevu vraćanju kući ... Tim se traženjem odgovarajuće glagolske imenice tobože sagledava primarno „proces tragičke radnje, a ne rezultat“. Ako i odbacimo činjenicu da je tako nešto često nemoguće drugačije nego nasilno pronaći, — ono o čemu se radi u tragičkom zbivanju često uopće nema veze s njegovim smislom. Radi se u tragediji uvijek o mnogo čemu, i često pojma nemamo zašto se radi o tomu o čemu se radi. Samo je jedno meni izvjesno: radi se u tragediji o zbivanju obistinjenja proročanstva, i to je ono što se na sceni ili u tekstu zbiva, kao istinitom slično predstavljanje istinitog zbivanja. Možda bi trebalo ovako reći: *tragičko zbivanje jest predstava uzorne prakse*. A uzorna praksa uvijek je zapravo jedna te ista, kako za Nietzschea i ritualiste, njegove sljedbenike („neizrecivi usud čovjekoboga Dioniza“), tako i za Aristotela („obrat u kobilu“). Moglo bi se zato reći da upriličene radnje odvlače od biti tragičkog zbivanja.

Dolazi kor staraca. Korovođa pjeva slutnju bliskoga kraja trojanskog rata:

Nit klanica niti ljevanica kakva
Nit druga sveta nekrva žrtva
Neutaživa gnjeva utišati ne će.

Klitemestra s pratnjom izlazi iz dvora i počinje paliti žrtve na žrtvenicima posvećenim bogovima—zaštitnicima Arga. Uz sve veseliji plam plamtećih oltara, kor pjeva o negdašnjem Kalhantovu tumačenju čudesnog proročanstvenog znaka početka ratnog pohoda na Troju:

Kraljima brodovlja
Orla se ukažu dva — crn jednom,
Bijel drugom rep je — do okola na jasnu vidiku,
Do ruke, kopljem što maše;
Trgaju, žderu mlade iz utrobe zečice bređe, —
Ne dočekaše žića čas.

Kalhantova proročanstva:

I proročanstvo:

pasti će Troja

Jedamput grad će srušit Prijamov polazak ovaj ...

Ali, Artemida čista mrzi Zeusove orlove³⁶ koji se hrane nevinim plodom „utrobe kukave, plahe“. Izriče opasnost mržnje Artemidine, zaštitnice plodnosti:

II proročanstvo:

Samo s mržnje da božije oblak crn
Ralja ne pokri strašnih — vojske,
Na Troju što režil Čista Artemida mrzi
Krilatu očevu štenad, ...

Kalhant, i dalje u proročanstvenom zanosu, (nastavlja izlaganje u pesu se lelujući kor), moli Apolona da ne dozvoli Artemidi

48

III proročanstvo:

Vjetrove protivne, zapreku dugu, na danajske lađe
Digla da ne bi i tražila žrtvu neprirodnu, krutu —
Razdora rođačkog vrelo, prezira muškog zametak.

Jer, ta neprirodna žrtva djeteta probudit će „osvetu krvi dječje“ (radi se, jasno, o žrtvovanju Ifigenije):

IV proročanstvo (tragičkog zbivanja Agamemnona):

Dom čuva, ostaje, mrakom se šulja
Pamti, bane podmukla osveta krvi dječje.”

KALHANT

Tako uz veliku sreću, što za put navijestile ptice,
Sudbu proreče i oglasi Kalhant kraljevskom domu.
Zato sad složno:

„Jao, oh“ — kliknide — „Jao!“ Al' sretno bilo!
KOR

Agamemnon je saslušao proročanstvo Kalhantovo, čuo je opasnost mržnje Artemidine, bio je, dakle, opomenut, završava pjesmu kor, ali „burnim valima sreće preda se“. Nastavio je pohod na Troju, a u Aulidi vojsku su zaustavili od Artemide poslani „zli vjetri sa Strimona“. Pohod je bilo moguće nastaviti samo žrtvovanjem Agamemnonove kćeri Ifigenije, opet po proročanstvu Kalhantovu. Doglasna vatra objavila je i obistinjenje trećega proročanstva — onoga o propasti Troje. Preostalo je da se obistini još samo četvrto — ono o osveti krvi dječje — žrtvovane Ifigenije.

³⁶ U uvodu odjeljka o Euripidu naveo sam Aristotelovo povezivanje Homerovih epova i tragedije zasnovano na tome što i u epovima ima obrata i prepoznavanja; uostalom, sam Eshil je izjavio, kažu, da pobire mrvice s prebogatih Homerovih trpeze. Gotovo svako važno zbivanje *Ilijade* kao i *Odiseje* uvijek se pokreće proročanstvom i predstavlja njegovo obistinjenje. Primjerice, u *Odiseji* predstojeća zbivanja često predskazuju od Zeusa poslana proročanstvena ptice — orlovi.

Ovdje treba na čas zastati. Jasno je da se vojska nije mogla vratiti u jednom danu iz Troje. Iako se zbivanje nastavlja odmah nakon korske pjesme, sama Klitemestra izjavljuje u razgovoru s glasnikom da je već prošlo više dana od pojave doglasne vatre. Dakle, u *Agamemnonu* je sasvim narušeno tzv. „jedinstvo vremena“, kao što se i u *Eumenidama* potpuno narušavaju i „jedinstvo vremena“ i „jedinstvo mjesta“.

nagovještaj tragičkog zbivanja

Klitemestra obavještava starce o padu Troje. Opisujući patnje razorenog grada, ona po prvi put dvosmisleno izriče

Zlo novo kakvo ako ne donese im
Bol budna još — bol ona mrtvih, palijeh.

Starci pronalaze uzrok padu Troje u pravednom kažnjavanju Parisove *ἔβρις*, povredi svetoga gostinskog prava. Smatrajući Agamemnona vinovnikom zla udesa mnogih Grka, starci opet izriču *mračnu slutnju* pravednog kažnjavanja Agamemnonove *ἔβρις*:

Gnev naroda je
koban znamen,
njegovu kletvu krivac plaća.
Ne ostavlja me mračna slutnja:
iz crna mraka čuću nešto.
Jer ti grobari silnog ljudstva
izmaći neće oku božjem.³⁷

Nailazi glasnik: najavljuje pobjedni dolazak Agamemnonov. Kor ne želi ništa reći o nevjerstvu Klitemestrinom, čak i kad glasnik pita sasvim izravno. Glasnik neodređene izraze staraca krivo shvaća. Na kolima dovoze se Agamemnon i Kasandra. Kor ga pozdravlja. Otvoreno starci kažu Agamemnonu svoje mišljenje o pohodu na Troju. Iako je pohod sretno završio, ne smatraju da je bio uputan. No oni izražavaju vjernost svome vladaru, napominjući, opet vrlo neodređeno, da će Agamemnon i sam saznati od građana tko mu je bio vjeran. Agamemnon odgovara ponosno, pobjednički dostojanstveno ...

49

Trag gradu palom sad još kaže samo dim.
Tek bura groze vije. Trne žerava
I s blagom ginuć diže guste pare stup.

... smatrajući da su mu starci zavidni na pobjednoj sreći (ironija), a što se vjernosti tiče (e) on ionako baš ne vjeruje u vjernost svojih podanika.

Klitemestra izlazi iz dvora. Biranim riječima pozdravlja povratnika. Sluškinjama naređuje da purpurne tepihe prostro do kola sve od dvora, da pobjednik ne bi morao hodati po zemlji (ironija). Agamemnon se ustručava hodati po tepisima. No, Klitemestra ga laganim logomahijom nagovara dražeći njegovu sebljubivost. Strašeći se da bi mu i sami bogovi mogli pozavidjeti na tom hodu tepisima (i opet ironija, ali i vređanje žrtve³⁸), Agamemnon ulazi u dvor. Klitemestra izgovara molitvu Zeusu da je usliši:

O Zeuse, Zeuse svemogući, želju mi
Izvršil Svrši, što izvršit misliš sad!

³⁷ U prijevodu Miloša N. Đurića.

³⁸ Izgleda da žrtvu koja će uskoro biti ubijena treba svakako navesti da počinu neku veliku *ἔβρις*, najčešće nesvesnu (v. Edipa i Jokastu u Sofoklovu *Edipu kralju* i drugdje), kako bi čin žrtvovanja bio posve opravdan. Valjda se zato ukrašava žrtvenu životinju i žrtvu proglašava besmrtnom, kraljevskog podrijetla i tome slično. Ovaj hod tepisima predstavlja jedan od najljepših, najzanimljivijih i najzagonetnijih Eshilovih simbola, prepun značenja. Po tim tepisima purpurne boje, boje krvi, stupit će u smrt Agamemnon i Kasandra, a stajat će na njima zastupnici Artemide — Klitemestra i Egist, žrtvovatelji koji će uskoro i sami biti žrtvovani. Crvena boja, prema velikom tumaču snova Artemidoru, u vezi je sa smrću i krije pogrebno značenje (krv i vatra su crveni).

I sloj prepoznavanja
tragičkog zbivanja
obistinjenja kažnjavanja
ἄσπις

KASANDRINA
PROROČANSTVA
— slojevi prepoznavanja
tragičkog zbivanja:

Dvosmisleno govoreći Agamemnonu, kaže:

A silu čilima bih dala izgazit,
Za život, povratak da tvoj je tražilo
Od dvora proročište, kad ga pitah ja.

Agamemnon ulazi u dvor, a kor opet izriče mračne slutnje. Kasandra, još uvijek na kolima³⁹, počinje u obuzetosti proročanstvom vatrom, proricati, ekstatično, usklikima koji bude jezu.

1. dovedena je do bogu mrske kuće, pune krvi i pokolja:
Da — krov bogu mrzak, mnogo vidje zlo,
Krv, ubistvo, glavosijek;
Klaonica je ljudska, — krvlju teče pod!
2. u tom dvoru ubijena su djeca i otac ih je jeo (mit o Atreju i Tijestu)⁴⁰
Gle, svjedoci stoje, — njima vjerujem.
Eno djece sitne plač,
Gle klanje, — meso se peče, otac jede gal!
3. Klitemestra će kupati Agamemnona, a zatim će joj sluškinje dodati sjekiru i mrežu ...
4. Jao, jao! Uh, uh, uh!
Što se ovo pomila?
Mreža eno paklena!
Gle — još bradva, vjerna druga logu joj,
Krivac krvi! Žrtvu strašnu, užasnu
Klikom neka pozdravi
Razdor roda nikad sit!
5. Aoh, aoh! Uh, gle, gle!
Od krave de makni mi
Bikal! Halja njega hvata, lovi već,
Crni rozi iz potaje bodu ga.
U vodu, u kadu pada, ruši se.
Oh, podmukle, ubojne
Banje zgodu pričam ja.

³⁹ Na kolima = ni na nebu ni na zemlji; ovaj vrlo česti motiv ukazuje na božanstvenost i daimoničnost (npr. Prometej prikovan uz stijenu).

⁴⁰ Ukratko sam već izložio krvavu borbu za mikensko prestolje u Euripidovoj *Ifigeniji u Tauridi*. Braća Atrej i Tijest, djeca Pelopsova, ubili su svog polubrata Hrisipa, a zatim zajedno pobjegli u Mikenu. Dočepavši se zlatnog ovna Atrej preuzme vladavinu u Miken. Atrejeva nevjerna žena Aeropa priklonila se Tijestu i prevarom mu pomogla da dođe do zlatnog runa. Ipak, narod je stao na stranu Atreja i Tijest je prognan. On je sa sobom odveo Atrejeva sina Plistena i odgajao ga u mržnji na Atreja. Plisten je doista pokušao ubiti Atreja, ali ovaj je bio snažniji i ubio njega, prepoznavši zatim Plistena kao vlastita sina. Za osvetu Atrej je poklao Tijestovu djecu i servirao mu njihovo pečeno meso, a zatim mu pokazao i njihove odsječene glave. Tijest je prokleo Atreja, kasnije zavladao Mikenom, a preko svoga sina Egista, kog je rodio u rodoskvnom odnosu sa svojom kćeri Pelopijom. U Pelopiju zaljubio se slučajem Atrej i njeno dijete Egista preuzeo i odgajao zajedno s Menelajem i Agamemnonom u mržnji spram Tijesta. Kad je proročanstvo zahtijevalo da se Tijest vrati u Mikenu (istovjetno će proročanstvo zahtijevati da se prognanik Edip vrati u Tebu u *Edipu na Kolonu*), Atrej ga je zasužnjio i poslao sedmogodišnjeg Egista da ga ubije u tamnici. Tamo se zbio prepoznavanje oca i sina, a nesretna Pelopija probola je mačem grudi. Egist je tad mačem okrvavljenim krvlju svoje majke prevarom ubio Atreja, koji se stropoštao niz liticu (ritualno ubojstvo).

(Kasandra u proročkom mahnitanju vidi zbivanja u simbolima: krava i bik = Klitemestra i Agamemnon; halja = mreža, crni rozi = Klitemestrine ruke koje nabacuju mrežu i bodu mačem Agamemnona).

6. Kasandra proriče svoju smrt.
7. oblik smrti: A mene — čeka udar bradve dvosjekle!
8. u Agamemnonovoj kući stalno su nastanjene Erinije, pokajnice rođačke krvi:
Ta ispod krova tog se nikad ne miče
Zbor skladan, glasa reska, — kletva mu je pjevl
Te Srde, osvetnice krvi rođačke.
U dvoru čučuć one pjesmu pjevaju —
Grijež stari, prvi ...
9. O drskosti! Muškarca ženska ubijal
10. Agamemnonovu ti ćeš, velim, gledat smrt.
11. Al' tome, što ja kažem, nema vidara.
12. Jao, kakve li vatruštinel — Već grabi mel
Ao, ao meni, Apolone Likijski!
Gle, ona — dvonoga se spari lavica
Sa vukom u odsustvu lava plemenog
I ubit će me jadnul ...
Završivši ovaj treći val proročkog zanosa, Kasandra baca proročku vrpču sa svoga čela, lomi svoj proročki štap, te daje posljednje
Al' neću ginut od bogova prezrena,
Jer drugi će mi opet doći osvetnik, —
Sin mater ubit će, osvetit oca svog.
Ko uskok, skitnik iz tuđine daleke
On vraća se, grijeha roda krunom da kruni.
Ta zakletvom se groznom bozi zakleše,
Da pala on će oca okajati krv.

okvirno proročanstvo
II dijela trilogije
— *Hoefora*, o Orestovu
povratku i osveti

Ustrašeni kor staraca pokušava pratiti Kasandrina proročka izlaganja, polagano prepoznavajući smisao njena mračnog govora. Kasandra mirno kreće prema kapiji dvora, znajući da je unutra čeka smrt:

Ja Hadova gle vrata ova pozdravljam
I molim, udar neka dobar shvati me ...

Kor zaplašeno pita:

... Al' ako po istini znaš
Sudbinu svoju, kako možeš hladno ti
Ko blašće — žrtva k žrtveniku kročit svom?

Već pred ulazom u dvor Kasandra zloslutno zastaje:

Umorstvo, svježom kapljom krvi vonja dvor ...

Da, zadah isti, ko iz groba, čini se.

Naposlijetku, Kasandra dodaje posljednje proročanstvo u kom objašnjava smisao zbivanja *Hoefora*, koje slijedi:

Ao, stranci!
Ne cičim ko nad grmom ptica od straha, —
Al' po smrti svjedoci bud' te rijeku mom,
Kad ženska mjesto mene ženske izdahne,
Muž grdne žene mjesto muža pogine!
Na samrti to tražim za dar gostinski.

Kor je ispraća s tugom:

O jadna, s predskazane smrti žalim te.

obistinjenje Kasandrina i Kalhantova proročanstva, + okvirnog proročanstva kažnjavanja Agamemnonove ὄβρις:

A zatim: iz dvora Agamemnon krikne:

Ajme mene! Udar smrtni, shvati, ubi me!

AGAMEMNON

Otvora se kapija Agamemnonova dvora i vide se ubijeni Kasandra i Agamemnon. Klitemestra, okrvavljena čela, sa sjekirom (sjekira je također sloj prepoznavanja obistinjenja proročanstva⁴¹), slavo-dobitno izlaže starcima način na koji je izvršila osvetu svoje nesretne žrtvovane kćeri Ifigenije. Nietzsche, najveći znalac tragedije, pokazuje izvanredno razumijevanje tragičkog zbivanja pridajući mu kao jedno od temeljnih obilježja *okrutnost*. Klitemestrino likovanje odličan je primjer za to:

Golemu pređu, kao ono za ribu,
Prebacih njemu – bogat, širok, koban plašt,
Nit bježat nit odbijati ne mogaše smrt.
I dvaput udrim njega, s dva se jauka
On složi, ude pruži; i kad pade već,
Još treći udar privrgnem mu, sveti dar
Pod zemljom nek je Zeusu, spasu mrtvih.
Pa tako pade, dušu pusti, izdahne;
Mlaz krvi brizne ti iz ljute rane mu,
I orosi me rose rujne tamna kap.
Veselih se, ko zrno što se sijano,
Kad klija, niče, škropcu s neba raduje.

Kor ogorčeno i s odvratnošću odbacuje Klitemestru:

Bez prijatelja, prezrena češ morat još
Svoj udar platiti udarom!

Neustrašena, Klitemestra napada starce što su sada protiv nje, a nisu se znali braniti kad je Agamemnon na pohod išao, kad je Ifigeniju žrtvovao. Klitemestra smatra da je čitava Atrejeva loza prokleta, te da će napokon prokletstva nestati kad se spoje kuće Atreja i Tijesta njenim brakom s Egistom. Nailazi Egist, koji na sebe preuzima odgovornost za ubojstvo. Smatra da nasilna smrt Agamemnonova predstavlja obistinjenje Tijestova prokletstva Atrejeve loze, koje je izrekao nad ispečenim tijelima vlastite djece, nakon jezive gozbe:

Nek Plistenova kuća tako padne sva!⁴²

Starci napadaju Egista radi kukavičluka i prijete mu kamenovanjem građana, a zatim pravednom osvetom Orestovom. No, silom oružja Egist ih zaustavlja:

Rugoba se rugobom vraća.
I teško je suditi.
Tko gađa, pada – krvnik gine;
Tko skrivi, strada, – to će biti, dok Zeus
Na prijestolu sjedi; i pravo je.

KOR

⁴¹ Istom sjekirom kojom je Atrej raskomadao nekad djecu Tijestovu Klitemestra će odsjeći glavu i udove Agamemnonu, istim dvogubim mačem će ga zaklati kojim je i Egist ubio (s leđa) Atreja. Važno je ovo istaknuti da se pokaže koliko se širi krug prepoznavanja smisla tragičkog zbivanja i preboga Eshilove simbolike poznavanjem mitskog izvorišta. Atrej je prvi uvrijedio Artemidu ne htijući joj žrtvovati zlatnog ovna, a njegov sin Agamemnon ubio je Artemidinu košutu (Ifigenija je, prema Gravesu, kao i u Euripida, Artemidina svećenica; ime joj znači: ona koja rađa snažnu rasu). I Atrej je pobio „plod utrobe kukave, plahe“ kao i Agamemnon, njegov sin. Zato su oboje prevareni od svojih žena – Aerope i Klitemestre, oboje sramno smaknuti. U Homera sam Agamemnon priča Odiseju da je zaklan poput svinje.

⁴² U prijevodu Miloša N. Đurića.

Već smo u tragičkim zbivanjima susreli više oblika javljanja proročanstva, proročanstvene slutnje, vraćanja, proricanja, bogojavljivanja, – *μαντεία*⁴³. Govoreći o božanstvenom Έρωσ Platon smatra da je on ne bog, sin Afroditin (kao u Hesioda), nego moćni δάμων, jedno od onih bića koja su između bogova i ljudi, te predstavljaju mogućnost reliranja božanstvenog i ljudskog. Zanimljivo je da se o daimonima često govori (npr. u Platonovim *Zakonima* i drugdje vidljivo je da sva mjesta imaju svog daimona), ali da ih se ne imenuje. Zatim, oni se ne pojavljuju u tragedijama kao božanstveni glasnici (ukoliko ne ubrojimo za δάμων suviše individualizirane daimonične proroke poput Kasandre, Tiresije, Amfijaraja, duh Darijev i u biti polubožanstvene Dioskure i Herakla). Božanstveni glasnici u tragedijama češće su sami bogovi, odnosno glasnici-bogovi poput Herma i Iride. Sokrat u Platona i Ksenofonta govori o svom δαμόνιον, što se u nas prevodi: unutarnji glas, a ne zaboravimo ni Heraklita koji kaže da je δάμων čovjeku njegov ήθος⁴⁴. Diotima kaže Sokratu (Platonov *Symposion*), odgovarajući na pitanje koju moć ima δάμων:

„Tumačiti i donositi bogovima što je od ljudi; a ljudima što je od bogova; od onih molitve i žrtve, od ovih naredbe i uzdarja (za žrtve), a budući da je u sredini med jednim i drugim izpunjuje (prostor) tako, da je sve (mir) sam sobom vezan. Po njemu se širi i sve vračarstvo i umjeća svećenička i onih, koji se bave žrtvama i posvetama (i bajanjem i svakim vraćanjem i čaranjem). A bog se ne mieša s ljudima, već preko ovoga je sve obćenje i razgovaranje bogova s ljudima i na javi i u snu. I koji je ovakvim stvarima vješt, daimonski je čovjek.“⁴⁵

Ksenofont kaže da bi Sokrat, vodeći razgovor sa svojim δαμόνιον, znao netremice stajati na jednome mjestu, ne primjećujući dugo da vrijeme prolazi⁴⁶. Kasandra je, kao što se pokazalo u *Agamemnonu*, obuzeta, oduhovljena, mahnita, u stanju *μανία* (bjesnoća, mahnitost, pomak, ludilo, oduševljenje) i u toj ekstatičkoj obuzetosti izriče slutnje, proročanstva – *μαντεία*. Ona je u dodiru s božanstvenim, budući da njezine riječi izriču ono usušeno, ona je medij samoga boga Apolona, po usudu zaručnica „okrutna“ boga, stoga i sama božanstvena. Iz navoda Diotimina izlaganja vidljivo je da u ono daimonično spada: proročko, svećeničko, žrtvovanje, te umijeća vraćanja, gatanja, čaranja, tumačenja snova i tajanstvenih znakova i simbola. U kasnijem tekstu *Symposiona* ono daimonično definira se težnjom k besmrtnosti i dodiriom

⁴³ O pojmovima *μαντεία* i *μανία* G. W. F. Hegel govori kao o temeljcima nazora na svijet i načinu spoznavanja Grka. Hegel naglašava njihovu bliskost, jedinstvenost (*Filozofija povijesti*). *μαντεία* smisaono znači i pro-vidanje (uvid u buduća zbivanja kroz sagledavanje bivših i sadašnjih), proziranje, a etimolozi povezuju riječ s glagolom *μητιάω* = razmišljati, misliti, te, sljedstveno, s boginjom razbora, mudrosti, majkom Ateninom – Metidom.

⁴⁴ Bliskost je pojmova δάμων i anđela, άγγελος, nesumnjiva. Άγγελος je glasnik, vijesnik (Evangelije = Ευαγγέλιον, Dobrovičest, Blagovičest, Radosna vijest), ali se često shvaća dobrotvorom vjernikom, onim koji zbraja njegove grijeha i kreposti, onim koji se za nj skrbi i o njemu polaže računa; pojmijen je van, ali i u čovjeku (što je posebno naglašeno u Muslimana). Kao i δάμων, sam po sebi nije ni dobar ni zao, iako je, čini se, άγγελος moralni ipak „obojeniji“ (što je i pretpostavka njegova „pada“ – B. Despot). Δάμων, etički shvaćen, također se razumijeva kako u tako i van čovjeka, a izražava se u Grka riječima: εὐδαιμονία (sreća, blaženstvo) i κακοδαιμονία, (bjesnoća, mahnitost, ludilo, zlosretnost). Onaj koji je εὐ-δαιμών sretan je, blažen, imućan (opsjednut je dobrim daimonom ili: ima dobra daimona); onaj pak koji je κακο-δαιμών nesretan je, jadan, bijesan, bjesomućan (opsjednut je zlim daimonom, ili: ima zla daimona).

⁴⁵ Platon, *Symposion*, XXIII, MH, Zgb, 1897, prijevod Franje Petračića.

⁴⁶ Ksenofont, *Uspomene o Sokratu*.

s besmrtnošću. I filozofija kao ljubav spram mudrosti,⁴⁷ dobrote, pravедnosti, ljepote spada u ono daimonično, kao i pjesništvo (v. Platonov dijalog *Ion*), koje, u Platona uspoređeno koribantskim i bakhantskim zanosom (*μανία*), predstavlja govorenje bogova samih preko nesvjesnih medija – pjesnika. Poznato je da su i pitije u omamljenosti (obuzetosti malo nam poznatom opijajućom boginjom Mamom), umjetno izazvanom zanosu (najvjerojatnije udisanjem isparavanja paljenih narkotika), saobraćale s bogom i njegove misli izricale kricima, koje su svećenici tumačili.⁴⁸

U Eshila tragičko zbivanje obvezno sadržava naglašenu *μανία*, često povezanu s *μαντεία* u prikazima panike, osvetne obuzetosti, proročkog mahnitavanja, obuzetosti Erinijama, mahnitavanja od boli, duhova mrtvaca i njihova ritualnog prizivanja, te naricanja (koje je također povezano s ovim pojmovima).

Prisjećam, naposljetku, na Kalhantovo i Kasandrino proricanje u *Agamemnonu*. Pomoću proročke obdarenosti, a na temelju prepoznavanja smisla znaka, Kalhant proriče nužnost budućih zbivanja (uvjetovanu). Kasandrino proricanje daleko je čistije. Kalhant je i vrač i prorok, dok je Kasandra, Apolonova zaručnica i velika proročica, obdarena pro-misaonošću, – opterećena znanjem onog prošlog, sadašnjeg i budućeg. Njeno mahnitavo prepoznavanje proricanje je onog što će biti i onog što je bilo. Moglo bi se reći: Kasandrino prepoznavanje je proricanje unatrag i unaprijed.

Za Euripidova Agamemnona u *Ifigeniji u Aulidi* rekoh da je postao orao, vinovnik Trojanskog rata koji se vinuo u sama sebe smjelim letom. Kasandra je svakako dva orla uvodne priče. Daimonsko biće, više od čovjeka a manje od boga, ona je u stanju suvereno sagledati svoj let u mahnitavo kruženju pokrenutom slikom vječnosti. Ona je, ipak, samo manijačni medij mantičkog zbivanja koje razabire smisao vlastita bivstvovanja, obletavajući sebe samo, iz-dvajajući se iz sebe i opet u sebe uletavajući.

54

Može li se uopće biti tri orla?

U zadnje vrijeme pronalazim na fasadama zagrebačkih kuća sve zanimljivije ulične napise, poput „Samotrojstvo ptica“. Kod Uspinjače ugledao sam najljepši: „Kad uđeš u dvoje stvorit ćeš trećeg“.

Harmonično ritmičko zbivanje koje samo sebe sagledava kružeći u elegantnom letu oko sebe, ispred i iza sebe doista se predstavlja u Eshilovu *Agamemnonu*.

Ali, može li čovjek, odnosno tragički lik biti tri orla? Ni čovječni bog Prometej to ipak nije bio, pa ni promisljena Kasandra, – oboje daimonska bića. Ipak, postoji jedan lik, jedini uistinu dosegnuti tragički heroj, koji je leteći sebe motrio u letu iza sebe. Jedini, i baš zato egzemplarni, – najnesretniji promisljeni čovjek koji će postati bogom – Edip u Sofoklovu *Edipu na Kolonu*, taj očovječeni Prometej.

⁴⁷ Nietzsche u ranom svom djelu *Filozofija u tragičnom razdoblju Grka* navodi da grčka riječ σοφός mudrac, etimologijski korijen ima u *sapio, sapiens*, kušam, onaj kušajući; Σίσυφος, najveći mitski lukavac prema Gravesu dobio je ime od *σε-σοφός*, vrlo mudri, a Nietzsche prevodi njegovo ime: „onaj najistančanijega ukusa“, odnosno „kušnje“.

⁴⁸ „Sibila, koja bijesnim ustima izdaje ozbiljne, nekičene i mukle glasove, prodire glasom svojim kroz tisuću godina, bogom raspaljena.“ Heraklit, fr. 92, u prevodu N. Majnarića. Sibile, podivljale (Gržetić etimologiju riječi „podivljati“ nalazi u „postati Devom“) svećenice su jednog od najstarijih pelazgičkih božanstava, sjajnoga Apolona, koji ima pridjevok Φοίβος gatalac; φοιδάξω = čistiti, proricati.

*Pravdu protiv krivde tražim, –
Čujte, Zemljo, donje vlasti!*

ELEKTRA

Osvrnut ću se samo na žrtvovanje na grobu Agamemnonovu (o *Hoeforama* će opet biti govora kod sagledavanja Sofoklove *Elektre*). Ovo žrtvovanje opet predstavlja *μαντεία*, magičko zazitvanje duha pokojnika i podzemnih bogova u pomoć za izvršenje osvetnoga djela. (To je sasvim očigledno kad se sam tekst tragedije ima pred sobom). Zazitvaju se, ali i nagovaraju podzemni bogovi, objašnjava im se pravедnost osvetne namjere, te obećaje žrtvena nagrada. Elektra i Orest obraćaju se Agamemnonu ne tek kao ocu, nego kao moćnom duhu, daimonu. I doista, tek žrtvovanje daje im moć izvršenja djela, postepeno u njima raste osvetno bjesnilo – *μανία*. Izvršivši žrtvovanje Orest jasno formulira osvetnu namjeru.

Strukturalno, tragičko zbivanje *Hoefora* jest nevjerojatno kompleksno obistinjanje okvirnog proročanstva, kao i ono *Agamemnona*. Stoga neću ni pokušati nabrojiti to jest ukazati na sve momente postepenog obistinjanja proročanstva, – ispunjenja Apolonove volje. Sve je naime u ovom tragičkom zbivanju mantičko.

Struktura tragičkog zbivanja

okvirno proročanstvo:	Apolonova volja da Agamemnon bude osvećen.
žrtva:	Orest i Pilad na grobu su Agamemnonovu (koji se nalazi na sceni). Orest mu žrtvuje uvojak koše.
	Nalazi kor žena trojanskih robinja s Elektrom.
f)	Orest prepoznaje Elektru po velikoj tuzi. Zatim izlaže namjeru ...
I sloj obistinjenja proročanstva.	... da osveti Agamemnona i moli Zeusa za pomoć.
	Kor trojanskih robinja, raskrvarenih obraza izbrzdanih noktima i u poderanim haljinama, noseći žrtvu ljevanicu, pjeva
slutnju obistinjenja proročanstva	Pod zemljom se pokojnici strahovito ljute, bune, gnev podižu na ulice. ⁴⁹
	Robinje je poslala Klitemestra da žrtvuju na grobu Agamemnonovu ⁵⁰ radi
III sloj obistinjenja proročanstva	... strašnih snova koje sanja.

⁴⁹ U prijevodu Miloša N. Đurića.

⁵⁰ Žrtvovanje je izgleda uvijek proročanstvo u tragičkom zbivanju. Ukoliko bogovi blagonaklono primaju žrtvene darove – onom koji je *εὐδαμών* želja će biti ispunjena; ako primaju žrtvu nerado ukazuju na to jasnim znakom (npr. Egistovo žrtveno janje nesređene utrobe u Euripidovoj *Elektri*). Ukoliko žrtvene darove čak odbacuju – znak je to velike božanske ljutnje (v. Sofoklovu *Antigonu*). Ukoliko bogovi uopće ne reaguju na žrtveni dar – a to je najstrašnije – to je jasan znak napuštenosti od bogova (taj motiv javlja se u Euripidovim *Trojankama*, kao i Eshilovoj *Sedmorici pod Tebom*). Dešava se i ovakav slučaj: bog, ispunjen ljutnjom na žrtvovatelja – počinitelja *ἔργος*, prima žrtveni dar, ali, za uzvrat, doslovno shvaćajući molbene riječi uz žrtvu, ispunjuje ih na tešku nesreću onima koji su žrtvovali (v. primjer Jokaste u *Edipu kralju* i drugdje); ti su žrtvovatelji oni *κακοδαμών*, zlosretni, zloknobni.

Nad tom žrtvom bajem ja:
Smutnja, tmuša, ludost
Dušu, um nek moril
Osvetnica to je pjev, —
Srce skiva bez lire,
Mozak prži čovjeku.⁵¹

KOR Erinija

U *Eumenidama* narušeno je u tragičkom zbivanju prostorno i vremensko jedinstvo. To je sasvim nebitno za jedinstvo samoga zbivanja — progonjenja Erinija ludilom obuzetog Oresta (prostorno-vremensko irelevantno je u zbivanju sukoba bogova, kako u *Prometeju* tako i u ovoj tragediji). Neobično je da „obrat“ predstavlja presuda Orestu. I u tragedijama Euripida često je obrat zamijenjen presudom bogova, uvjetno rečeno. Ali, ta presuda čini se u Euripida tek nenadanim načinom rješavanja tragičkog zbivanja, dok je čekanje presude u Eshilovim *Eumenidama* presudni, klimaktični trenutak zbivanja. Presuda jest odluka o onom o čemu se sudi, u konkretnom slučaju — presudna odluka u kojoj sami bogovi dobivaju drugi smisao, druge zadatke i uloge (tragičko zbivanje govori o donošenju i usvajanju novoga zakona, uvođenju novoga shvaćanja i valoriziranja materinstva i očinstva). Treba primijetiti da i ovdje dolazi, kao i u trilogiji o Prometeju, do konstituiranja novog svijeta, bolje, novoga gledanja na svijet, novog rješenja temeljnog moralnog (etičkog, religijskog) problema. *Eumenide* nevjerojatno naliče ritualu. Još u ulozi Klitemestrinih osvetnica Erinije ustrajno ponavljaju svoju malo prije navedenu jezovitu pjesmu, a zatim isto tako, ponavljaju svoje prijeteće-žalopojke (oslušujući sve nove i nove prijedloge i laske Atenine „jednim uhom“). Strukturalno i smisaono, radi se o umilostivljavanju strašnih podzemnih bogova, uz žrtvovanje ili lažirano žrtvovanje „kralja“. Jednak broj porotnih glasova ukazuje na to da sav ritual stalno mora strogo održavati ravnotežu. Stoga, da bi bili umilostivljeni i muški i ženski bogovi (6:6), ili, i stari i novi, uvodi se zakon oslobađajuće presude za optuženika (ukoliko su porotni glasovi podijeljeni jednako za i protiv). Ujedno, optužiteljice, to jest razgnjevljeni bogovi koji su u stanju dati kugu i pošasti, ne mogu se potužiti na presudu. Njih se laskom, molbama i darovima opet udobrovoljuje. To ukazuje na prastarost rituala, budući da je bog shvaćen animističkim daimonom (u Freudovom smislu: v. *Totem i Tabu*), kog se može prevariti, podmititi, kojim se može ovladati. Erinije i kao Eumenide ne gube svoju stravičnost, što se lijepo vidi u Sofoklovu *Edipu na Kolonu*, premda potpomažu svu buduću blagodat Atene i pružaju zaštitu tom gradu:

... suho kopno, morska vlaga sva
Pa nebo, vjetri dahom neka blagijem
Uz sunca smiješak dišu nad tim krajem svud!
Plod polja, stoke nek je vazda obilan,
Nek cvijet mu nikad građanima ne sahne!
Nek sjeme roda ljudskog množi se, ne gine!
Iz zemlje trijebi bezbožnika svakogal

ATENA

⁵¹ Jezivu pjesmu Erinija ljepše dočarava Đurićev prijevod:

Nad tom žrtvom ja sad bajem:
nek bezumlje i ludilo
duh mu more, srce lome!
To je pesma Erinija, —
bez forminge srce veže
i suši srž u kostima.

Kor o tome pjeva: I Febo, jasni sanja vrač
Tom domu — sve se kosa ježi — za sna on,
Ljutinom dišuć sav, iznutra s groze
U doba ponoćno podiže krik, —
U gospojine ljuto srnu odaje.
I pouzdani od boga
Tumači sna tog rekoše:
Strašno ljuti se
I srđi pod zemljom
Na ubice svoje on (Agamemnon, op. ZČ).

proročanstvo — kletva Elektra, žrtvujući, priziva Herma noćnog, da joj bude glasnik bogovima koji treba da ispune njenu želju: da dođe Orest, a za ubojice — osvetu!

Elektra nalazi na grobu uvojak kose i tragove nogu slične njezinim, te predmnijeva a), d) da bi to mogao biti Orest. Orest izlazi iz zaklona, brat i sestra se prepoznaju i grle.

formulacija okvirnog proročanstva Orest, nakon prizivanja Zeusa, objavljuje da ga je sam Apolon naputio na pravednu osvetu, te ga čak i tjerao na osvetu, prijeteći mu da će sam izgubiti život, ukoliko je ne izvrši, te će biti progonjen od očevih Erinija (?!).

V sloj obistinjenja proročanstva Žrtveno zazivanje Agamemnona od strane Elektra, Oresta i kora; zazivanje podzemnih bogova u pomoć, te Agamemnona da pomogne izvršenju pravedne kazne.

Kor, potpuno privržen osvetnicima, nagovara ih opisom sramna Agamemnonova umorstva i unakaženja njegova leša, na osvetu (naime, ubijenom bi se opasnom neprijatelju, po načelima simpatičke magije, odsijecali udovi da njegov *δαίμων* ne bi nakon smrti progonio ubojice). Dok kor nariče, Orest i Elektra naizmjenice bude mrtvog Agamemnona, moleći pomoć mrtvih. Kao i u *Perzijancima* traže od podzemnih bogova Herma i Persefone, da puste njegovu dušu na svjetlost dana.

Nakon obavljenog žrtvovanja, Orest pita robinje zašto ih Klitemestra posla da liju žrtvu-ljevanicu. One odgovaraju opisom onoga što Klitemestra sanja:

San: Klitemestra rodi zmaja. Povi ga u pelene, sama ga podoji — mlaz guste krvi s mlijekom zmaj isisa.

Zacijelo zalud ne će biti sablast ta.

OREST

Orest smišlja plan ubojstva. Prema Apolonovu proročanstvu, budući da je Agamemnon prevarom smaknut, i Klitemestra i Egist treba da prevarom budu smaknuti. On će stoga krivo se predstaviti na dvoru, zajedno s Piladom. Tako i bi. Oni dolaze do dvora te kažu Klitemestri da je Orest poginuo. Klitemestra (praveći se tužnom) šalje po Egistu staru Orestovu dadilju. Kor nagovara dadilju da kaže Egistu da dođe bez oružane pratnje. Egist, prevaren, doista dolazi sam. Orest i Pilad ga ubijaju. Jedan sluga hita van i na pitanje Klitemestrino odgovara:

Oh, živa — kažem mrtvi sijeku, kolju sad!

Klitemestra odmah razumije.

obistinjenje proročanstva Orest ubija Klitemestru.

Zatim Orest govori građanima, pokazujući mrtvace i mrežu kojom je nekad Agamemnon bio ulovljen. Pokazuje to i Heliju, da mu bude svjedokom na sudu čišćenja. Noseći pobjegarsku maslinovu grančicu i osjećajući nadolazak duševnog rastrajstva, izlaže ...

okvirno proročanstvo tragičkog zbivanja *Eumenida* ... volju Apolonovu, po kojoj treba da ode u Delfe, da dobije očišćenje od majkoubojstva.

Progonjen od majčine kletve, utjelovljene u jezovitim Erinijama, Orest, već obuzet, otrči.

Prije nego li krenemo na sagledavanje strukture posljednjeg Eshilova tragičkog zbivanja treba istaknuti: scenično zamišljajući Eshilova tragička zbivanja i zatim uspoređujući ih sa onim Sofokla i Euripida jasno je da Eshil zapravo tvori nešto sasvim drugo. Eshil postavlja spektakle.

Primjerice, u *Eumenidama* pojavljuju se na sceni u istom momentu dva kora, kor Eumenida i Ateninih svećenica, Atena, članovi areopaga, njih jedanaestoro i gomila klikćućih Atenjana, tko zna, možda najmanje stotinjak statista, koji tvore veliku povorku sa zubljonosama unaokolo (možda se povorci priključivala i publika?). Takva spektakularna iako tiša scena postojala je možda još samo u uvodnoj sceni Sofoklova *Edipa kralja*. Ukoliko je točna pretpostavka da je *Oslobođeni Prometej* predstavljao mitski osnutak Olimpijskih igara najvjerojatnije je i ta tragedija završavala velikim spektaklom, a spektakularna je i završna scena *Sedmorice pod Tebom*, trećeg dijela trilogije o Edipu.

Eshilov teatar velika je i čudesna svetkovina, a postavljanje na scenu u pretpostavljenom izvornom obliku vjerojatno bi i danas predstavljalo, uz sva tehnička dostignuća, veliki, gotovo nerješivi problem. Opera je bez daljnega daleko i scenski i esencijalno bliskija Eshilovom ako ne i uopće grčkom teatru od drame, i Nietzsche je prilično u pravu kad u Wagnerovim grandioznim opernim zamašajima (kao i traženjima idealnog opernog prostora – Bayreutha) nalazi zakonite nasljednike tragedije. George Steiner (*Smrt tragedije*) i danas se još nada i vjeruje u buduću život tragedije u mediju opere. Ja ne vjerujem ni u mogućnost tragedije preko medija drame ili opere ili bilo kojeg drugog, niti u to da su Shakespeare, Racine ili Wagner stvorili bilo što slično (za moj ukus ni u kvalitativnom smislu, ali, naravno, de gustibus ...) Ali, ja vjerujem u nešto drugo: vjerujem da živi tragedija i da bi možda bilo moguće postaviti je opet na scenu – u pretpostavljenom izvornom obliku. I mislim da bismo, uopće se ne udaljujući od tekstova tragičara, ne tražeći nova „suvremena značenja“, ne ironizirajući i ne banalizirajući, ne igrajući se previše psihoanalize i antropologije, ovu čudесnu umjetnost mogli opet pratiti s divljenjem i zbnjenošću, i da bi opet trudne žene mogle pobaciti pri pojavi strašnih Erinija, kao što je to bio slučaj s atenskom publikom. Možda su rock-opere u nama suvremenom trenutku, a posebno veliki spektakularni rock-koncerti u Woodstocku i na Isle of Whiteu pokazali mogući predoblik (zasad nadasve primitivni) nama suvremene tragedije. Naravno, tako postaviti izvorno tragičko zbivanje mogao bi možda samo sasvim genijalan čovjek, koji bi ujedno svjesno morao odbaciti svo iskustvo drame.⁵²

No, o svemu tome kasnije. Vratimo se *Eumenidama*.

Struktura tragičkog zbivanja:

Delfijski hram. Pitija ulazi u nj a zatim, sva prestravljena, izlazi. Vidjela je Oresta s pribjegarskom grančicom, a s ruku mu još kaplje krv. Oko njega spavaju strašne Erinije.

... crne, stravične
Po svemu. Groznim one hrču hrkanjem
Iz oči njima voda teče odurna.

PITIJA

Apolon se obraća Orestu i objavljuje mu svoju volju: treba da ode u Atenu, obgrli kao pribjegar kip Atenin i ...

⁵² Evo zašto mi se čini da ne mislim Utopiju – prije kratkog vremena na televiziji, dakle, u sasvim neadekvatnom mediju, prikazana je adaptacija *Ifigenije u Aulidi*, jezivo i s nerazumijevanjem postavljena, u neadekvatnu prijevodu, bez kora, s glumom koja je svojom akademjskom „dramatičnošću“ upravo izazivala smijeh, jer nema ništa gore no dramatižiranje likova i uopće teksta tragedije. I opet – izvan-rednost teksta i ozbiljnost teme oduševila je publiku (koja je, uostalom, danas uglavnom totalno neupoznata s tekstovima tragedija Eshila, Sofokla i Euripida).

okvirno proročanstvo

... tamo će biti očišćen i riješen muka.

Dolazi duh Klitemestre, koji budi uspavane stenjuće Erinije, pokazujući im živu ranu na vratu zadanu Orestovom rukom:

Osvijestite se, podzemaljske božice,
Vas sada u snu zovem ja – Klitemestral

Erinije ...

Te stare kćeri Noći. Nikad nitko ih –
Ni bog ni čovjek ni zvijer kakva ne ljubi.
A rodile su se rad zla, kad prebivaju
Pod zemljom dolje u zlu mraku Tartara,
A mrzi na njih svijet i bozi olimpski.⁵³

APOLON

... se bude, shvaćajući da ih je sam Apolon uspavao. Apolon ih izgoni iz svog hrama, a one ga napadaju stoga što im se „miješa u posao“, na što nema prava.

Mijenja se mjesto tragičkog zbivanja, sad je to hram Atenin u Ateni. Tu je već Orest, a stižu i Erinije, pjevajući svoju pjesmu, poput pasa njuškajući trag krvi. Nailazi Atena. Saslušavši kao svjedoke i Erinije i Oresta, koji se ne osjeća krivim budući da je na djelovanje bio upućen od strane Apolona, smatra da treba otpočeti suđenje. Suđenje je opasno jer, ukoliko Erinije budu nezadovoljne njegovim tokom i ishodom, njihov će otrov pasti na zemlju što znači – kugu i druge strahote. Ne radi se samo o očišćenju Oresta nego i o promjeni shvaćanja zakona. Koliko je to ozbiljna stvar, vidi se po tome, da sami bogovi o tome moraju odlučivati zajedno s ljudima.

Erinije, zaštitnice i osvetnice gostinskog i roditeljskog prava, odlično izlažu svoju optužbu, temeljeći je na potrebi bogobojažnosti i straha. Orest ponavlja da se ne osjeća krivim, a uz njega kao branitelj nastupa Apolon. Oni dokazuju da je upravo očinska krv ona, koja je srodnička, a ne majčinska. I sama je Atena uz muško načelo (i prema mitu – mudra Metidina i Zeusova kći trebala je biti rođenom kao muškarac; stoga je ona jedinstvo muškoga i ženskog; naime, Atena nije rođena iz majčine utrobe), te svoj glas daje za Oresta. Otpočinje glasanje.

Napeto se iščekuje

PRESUDA

nakon brojenja glasova ispada da su jednako podijeljeni – 6 : 6.
obrat: Orest sretno zahvaljuje Ateni i obećaje njenom gradu vječno prijateljstvo Arga.

II. obrat:

Erinije se, nakon dugog tuženja radi izgubljenog suda, na nagovor Atenin i uz opis svih časti koje će im Atenjani ubuduće iskazivati, pretvaraju u Eumenide (dobrostitve), daju svoj blagoslov Ateni – gradu, a zatim ih građani, s Atenom na čelu, ispraćaju u novi dom.

U svetom gaju Eumenida jednom će napokon naći vječni počinak najmudriji od ljudi, i najnesretniji, slijepi stari prokletnik Edip; Eumenide će ga dobrostitvo, što im ime označava, primiti u svoje majčinsko okrilje. O tome će progovoriti posljednja tragedija, mračna i nerazumljiva, savršenog tragičara Sofokla.

⁵³ O strahotnom Tartaru Hesiod pjeva:

... Ta je grozota i besmrtnim bozima samim
Stravična. Ondje se dižu jezoviti dvorovi Noći
Mrkle, njezini dvori što tmurni ih oblaci kriju.

Teogonija, 744/747 u prevodu B. Glavičića.

O GRČKOM JEZIKU

1) NAZIV JEZIKA

Grčki jezik naziv je za zasebnu skupinu indoevropske jezične porodice. Za ime govornika tog jezika postoje dva naziva, autoetnonim – Heleni i općeprihvaćeni aloetnonim – Grci. Oba potječu iz antičkog doba, ali niti jedan se nije prvobitno odnosio na sva grčka plemena. Pretpostavlja se da su oba imena ilirskog ili pred-grčkog porijekla. Homer je Helenima nazivao samo stanovnike južne Tesalije, a Aristotel spominje pleme koje je živjelo u Epiru oko Dodone, a zvalo se prvo Γραικοί, a nakon toga Έλληνες. Tek Herodot upotrebljava naziv Έλλην za sva grčka plemena. Današnje ime Grka dolazi od rimskog naziva *Graeci* (u poeziji *Grai*).

2) ZEMLJOPISNI SMJEŠTAJ

Brojnost i velika raznolikost grčkih dijalekata omogućuju i vrlo različita grupiranja u veće skupine, tako da postoji mnoštvo podjela grčkih dijalekata raznih autora, s obzirom na stupanj srodnosti i njihove međusobne povezanosti. Zanimljivo je razmotriti starije stanje raspodjele grčkih dijalekata (otprilike oko 1500. pr. n. e.) kakvo pretpostavlja H. Rix:

SJEVERNOGRČKI DIJALEKTI	JUŽNOGRČKI DIJALEKTI
arkadsko-ciparski	istočni: eolski
jonsko-atički	zapadni: dorski
mikenski	

Promjene u ovoj konstelaciji grčkih dijalekata počinju pomicanjem eolskog prema jugu, kad ostaje izolirana čitava jonsko-atička skupina. Seoba Dorana u smjeru juga (oko 1100. pr. n. e.) rezultirala je pomicanjem sjeverozapadnih dijalekata južnije, a može se povezati i s nestankom mikenskoga. Osim toga, ona je razlog odvajanja arkadskog od ciparskog dijalekata, a zapadni eolski dijalekti na taj su način postali izloženi utjecaju sjeverozapadnih grčkih dijalekata. Ova kretanja su (prema Rixu) završila u 11. st. pr. n. e., i tada su uspostavljeni čvrsti dijalekatski odnosi. Neke grupe dijalekata još su se prostorno proširile u razdoblju grčke kolonizacije od 8–5. st. pr. n. e.

Jedna od iscrpnijih podjela grčkih dijalekata je ona H. Rixa (1976) u kojoj je on pretpostavio slijedeće skupine:

A) dorsko-sjeverozapadnogrčki dijalekti:

- 1) dorski u užem smislu te riječi: područja – Lakonija, Tarent, Mesenija, Arg, Korint, Megara, Rod, dorski gradovi na Siciliji, Sirakuza.

Ovdje se može uvrstiti i pamfilski (južna obala Male Azije) kao dijalekt vrlo blizak dorskom, ali s nekim arkadsko-ciparskim i eolskim karakteristikama.

- 2) sjeverozapadni grčki: područja – Fokida s Delfima, Etolija, Lokrida, Epir. Ovim dijalektima bliski su ahejski i dijalekt otoka Elide.

B) eolski dijalekti

Otok Lezb (lezbijski s maloazijskim eolskim), Tesalija, Beotija.

C) arkadsko-ciparski dijalekti

Arkadija, Cipar.

Vrlo je blizak ovoj skupini mikenski jezik (1953. M. Ventris je dešifrirao slogovno pismo linear B). Mjesto mikenskog u ovoj podjeli nije sigurno utvrđivo, jer postoji mogućnost da on sam tvori posebnu, južnogrčku grupu.

D) jonsko-atički

Mala Azija, jonski otoci, Eubeja, Atika.

Hoffman je napravio ovakvu prostornu podjelu:

DORSKI	AHEJSKI	JONSKI
– sjeverni	– sjeverni ili eolski	– atički
– srednji	(beotski, miješani dorski i eolski)	– otočni jonski
– južni	– južni	– maloazijski

Autori Thumb i Kickers grupirali su grčke dijalekte na ovaj način:

ZAPADNOGRČKI DIJALEKTI:

- dorski
- ahejski
- dijalekt s Elide
- sjeverozapadni grčki

CENTRALNOGRČKI:

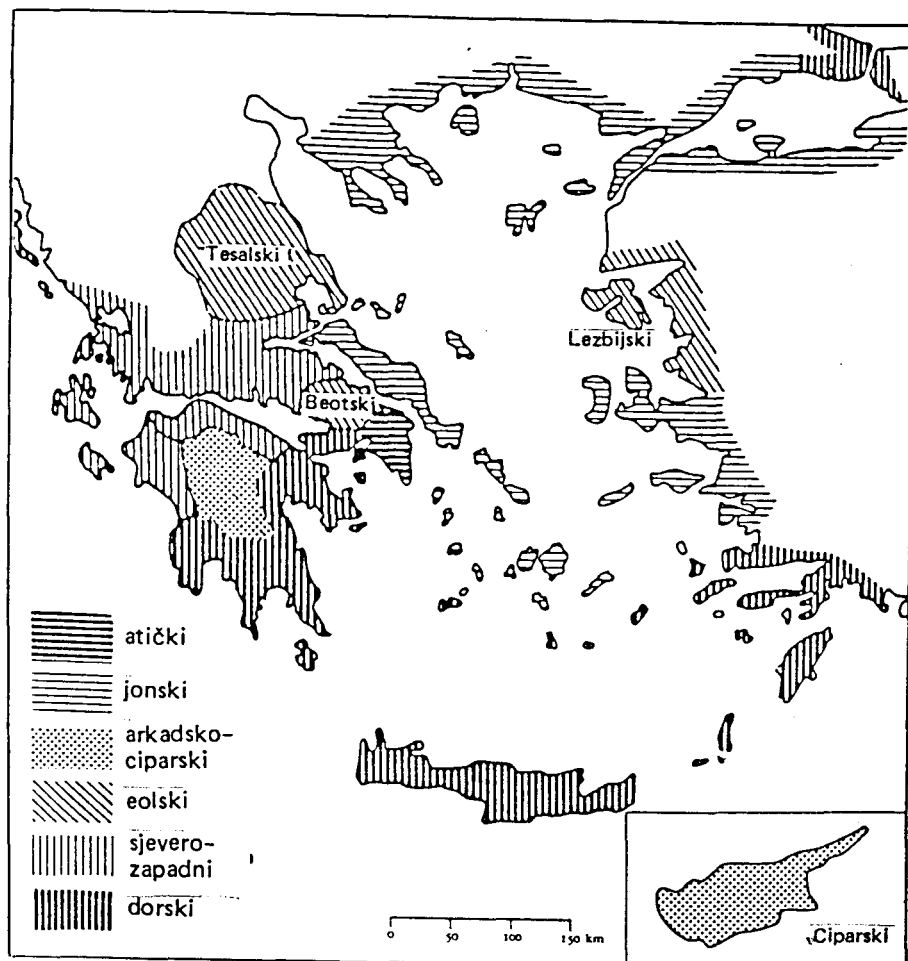
- eolski (beotski, tesalski, lezbijski)
- arkadijsko-ciparski

MIJEŠANI:

(zapadni i centralni) – pamfilski

ISTOČNOGRČKI:

- jonsko-atički



KARTA GRČKIH DIJALEKATA

3) DIOBA U VREMENU

Pretpostavlja se da su grčka plemena naselila jug Balkana, otoke i obalu Male Azije u 2. mileniju prije naše ere. Postoje mišljenja da je u to vrijeme egzistirao pragrčki kao zajednički jezik svih plemena, iz kojeg proizlaze svi kasniji grčki dijalekti. Starosjedoci tog područja bili su Pelazgi (čiji bi izumrli jezik mogao biti blizak ilirskom), a pretpostavlja se da iz dodira s tim jezikom potječu neke riječi i oblici s negrčkom etimologijom (*Κόρωθος, Παρασός, κυβαρώ*). Možda su u grčki ušle i neke riječi iz kretskog, (mikenskog) jezika.

STAROGRČKI (helenski) najstarija je faza u razvoju grčkog jezika (1000–300. god. pr. n. e.). Nastao je na mnogostruko miješanom jezičnom substratu iz kojeg se obično izdvajaju četiri grupe dijalekata:

- jonsko-atički,
- arkadsko-ciparski,
- eolski,
- dorski,

od kojih svaki daje i književno narječje.

Iz atičkog narječja, s dodatnim jonskim elementima, razvija se u 5. st. pr. n. e. opći komunikacijski jezik helenističkog svijeta – *ἡ κοινή διάλεκτος*. Uspostavljanjem *koine* kao općegrčkog jezika ostali se stari grčki dijalekti malo-pomalo prestaju upotrebljavati.

Sudeći prema sačuvanim tekstovima *koine* se prvo pojavila u Ateni i na jonskim otocima, a onda se proširila na jonsku i dalje na eolsku Malu Aziju, te se još prije nove ere počela upotrebljavati u Tesaliji i Beotiji. Promjene koje su dovele do stvaranja *koine* započele su u atičkom dijalektu, ali je osim njega u njenu formiranju sudjelovao i jonski, iz kojeg potječe velik dio rječnika i osnovni principi tvorbe. Dubljom analizom mogu se u rječniku ovog općeg jezika utvrditi i dorski utjecaji (Wackernagel). Ovakva jezična situacija posljedica je širih društvenih, političkih i kulturnih prilika u tadašnjem helenskom svijetu, osobito odnosa Atene s jonskim svijetom, posebno nakon perzijskih ratova.

Jonizirana atička *koine* bila je službeni i dvorski jezik velikog Makedonskog Carstva, te jezik gotovo cjelokupne komunikacije između Grka, Makedonaca i barbara.

U helenističkom razdoblju i kasnoj antici u literaturi su korišteni i atički dijalekt i *koine*, a u svakodnevnom govoru samo *koine*.

Iz aleksandrijske *koine* proizlazi SREDNJOGRČKI (bizantski grčki) koji je bio službeni jezik Istočnog Rimskog Carstva od 395. do njegove propasti 1453. godine. U ovo vrijeme *koine* potpuno zamjenjuje stare grčke dijalekte, od kojih nema nakon 3. st. nikakvih pismenih ostataka.

Iz njega se dalje razvija NOVOGRČKI (novohelenski) s mnogobrojnim dijalektima koji su proistekli iz *koine* (sjeverni, južni, južnotalijanski), a jedino je cakonski direktni nastavak starog dorskog dijalekta Lakonije. U novogrčkom jeziku danas postoji diglosija: literarni i znanstveni jezik kojim se njeguje i čuva antička tradicija – *καθαρεύουσα*, dakle „čisti jezik“, fiksiran oko 1800. godine, i *δημοτική*, nešto mlađi pučki jezik. Novogrčki je službeni jezik Grčke i dijela Cipra, a govori se i u kalabrijskim selima u južnoj Italiji, te u Turskoj (ukupno 9000000 govornika).

4) NASTARIJI PISANI SPOMENICI

Pretpostavi li se da tekstovi pisani slogovnim linearom A predstavljaju grčki jezik, granica povijesti grčkog jezika pomiče se čak do 3500. god. pr. n. e. No, neki znanstvenici sumnjaju u vrijednosti ovih otkrića, smatrajući linear A manjkavim i neprimjerenim pismom grčkom jeziku. Inače, najstariji zapisi s Tere, Mela, Tela i iz Atene potječu otprilike iz 1000. pr. n. e. Kodificirani zakon grčkog filozofa i zakonodavca Zaleuka iz 664. god. pr. n. e. pripada dokumentima čija je starost sigurno potvrđena. Vjerojatne su pretpostavke o postojanju grčkog pisma i u 8. st. pr. n. e.

Najstariji grčki alfabet, arhaiski, preuzet je od Feničana (9 – 8. st. pr. n. e.), a zadržao je oblik, redosljed i nazive slova kakvi su bili u feničkom. Uvedene su neke preinake i novi znakovi za potrebe grčkog jezika (zapisivanje vokala i sibilanata, te znakovi Φ, Ψ, Χ).

Kao zasebni fenomen grčke jezične problematike može se promatrati *homerski idiom* (jezik Homerovih djela), čiji nastanak i porijeklo predstavljaju otvoreno pitanje i za suvremenu filologiju. Osnovno je pitanje – da li je to bio govoreni dijalekt, nastao uzajamnim miješanjem eolskog i jonskog (Wilamowitz) ili je to umjetan pjesnikov jezik koji je on svjesno stvorio stiliziravši govorni jonski dijalekt za potrebe svog pjesništva (Heubeck).

64

Pretpostavlja se da je ep nastao na maloazijskom području oko Smirne koje su naseljavali Eoljani i Jonjani. Budući da jonski oblici, za razliku od eolskih, nisu primjereni epskom stihu – heksametru, moglo bi se zaključiti da je epska poezija prvobitno bila eolska, a tek se u vrijeme jonske dominacije u duhovnom životu Grčke ep počeo pisati jonskim dijalektom, ali zadržavši velik broj eolskih oblika karakterističnih upravo za epski stil. Razvitak epskog jezika očituje se u odumiranju starih i uvrštavanju novih oblika, te u sve većoj ovisnosti jezika o stihu, što uvjetuje pojavu novih načina tvorbe riječi i oblika. Jezik *Ilijade*, na primjer, ne može se smatrati jedinstvenom tvorevinom jednog određenog vremena. Neke preinake u Homerovu originalnom tekstu vjerojatno su učinjene u 5. st. pr. n. e. promjenom atičke ortografije, koja je u to vrijeme provedena, a nije zanemariva niti uloga prepisivača (i prerađivača) u prepravljanju tekstova.

Homerov jezik vječni je izvor i uzor za rječnik, sintaksu, morfologiju sebi suvremene literature i stvaralaštva koje je slijedilo kasnije. Epski jezik se često u literaturi naziva i „starojonskim“.

Povijest grčkog klasičnog pisanja dijeli se u dva jasno odijeljena perioda – predaleksandrijsko i postaleksandrijsko doba, vezano uz vrijeme osnivanja velike biblioteke u Aleksandriji (3. st. pr. n. e.). Ovaj datum predstavlja, na neki način, kraj slobodne usmene predaje, jer od tada datiraju najstarija znanstveno-kritička izdanja grčkih tekstova. Originalni tekstovi podliježali su aleksandrijskoj recenziji, osobito ako bi

znatnije odstupali od tadašnjih normi tako da ovu činjenicu treba imati na umu pri analizi djela starijih od 3. st. pr. n. e. Originalne forme moguće je dokučiti prema starim očuvanim citatima, koristeći natpise iz piščeva vremena ili analizom metra, kod pjesnika.

5) FUNKCIONALNA PODJELA DIJALEKATA

U grčkom jeziku postoji tradicionalna funkcionalna podjela dijalekata prema književnim vrstama.

Elegija je jonska tvorevina, sadržajno različita od epa. U njenoj formi mogući su heksametar i pentametar u distihu. Jezik elegije predstavlja povezivanje govorenog jonskog dijalekata s epskim, homerskim. Najstariji elegičari bili su Arhiloh i Kalin (7. st. pr. n. e.).

Epigram je bio vrlo raširena grčka pjesnička vrsta, obično pisana u heksametru ili elegijskom distihu. Zbog svog specifičnog karaktera (prvobitno su epigrami rađeni po narudžbi u specijalnim prigodama), pisani su obično lokalnim dijalektom stvaralaca. Pisci epigrama, uglavnom „situacijski pjesnici“, često su posuđivali riječi, stih i metar od pravih literata (Homera ili elegičara). Vrlo rano se uspostavio repertoar fraza i formula prema kojima su epigrami građeni tako da oni ne predstavljaju izvor originalnih misli i jezičnog izraza. U 4. st. pr. n. e. jezik epigrama gubi lokalni karakter, u njemu se javljaju elementi *koine* i, sve se više oslanjajući na ep i elegiju, epigram ulazi u više sfere literarnog stvaralaštva.

65

Melika je oblik lirskog pjesništva njegovan na otoku Lezbu, a postoje dobro očuvani fragmenti djela Alkeja i Sapfe. Jezičnu osnovicu eolske melike čini dijalekt Lezba, iako se oboje tamošnjih pjesnika u izboru riječi, osobito epiteta, vidljivo oslanjaju na homerski epski uzor. Melika kao književna vrsta nije izgradila svoj posebni literarni jezik, već su pjesnici pisali uglavnom vlastitim dijalektom (eolskim, jonskim, beotskim).

Korska pjesma je dorskog porijekla, nastala kao pjevanje uz obredni ples u Sparti, na Korintu, u Tebi. Alkman je pisao dorskim dijalektom peloponeskih južnih država s upadljivo malo eolskih elemenata, ali s očitim utjecajem epskog jezika. Starim dorskim dijalektom pisao je posljednji i najveći korski pjesnik, Pindar (6–5. st. pr. n. e.). Uz dorski, javlja se u korskoj lirici jednakopravno i eolski dijalekt.

Atička tragedija proizlazi iz dvaju neatičkih pjesničkih rodova: korske partije nastale su po uzoru na dorsku poeziju, a dijalozi su epsko-jonski i u izvjesnoj se mjeri nadovezuju na ep, a u umjetničkoj metričkoj formi upotrebljavaju trohej i jamb. U kasnijoj atičkoj tragediji sve manje je uočljiv prvobitni dijalekt, a neatički oblici potječu gotovo isključivo iz epskog jezika. Tragedija nije imala samo lokalni

karakter nego je prenijeta i na Siciliju i u negrčki Orijent. U razdoblju od Eshila do Euripida može se primijetiti blago „podmlađivanje“ jezika tragedije pod utjecajem svakodnevnog govora.

Otprilike u 5. st. pr. n. e. na tlu velikih sicilijanskih gradova nastala je stara komedija. Proizašla je iz djelovanja putujućih komedijanata koji su svoje predstave na otvorenom pratili plesom i pjesmom. Komediju kao umjetničku vrstu izgradili su Epiharm iz Megare i Sofron iz Sirakuze, u čijim je tekstovima jasno vidljiva dorska dijalekatska podloga. U Ateni je Aristofan pisao atičkim dijalektom, a često je komiku ostvarivao baš dovodeći na scenu govornike nekog neatičkog dijalekta.

Proza pripada najmlađem razdoblju grčkog književnog stvaralaštva. Veže se uz gradove Atenu i Milet, što znači da su, zapravo, atički i jonski jedini zastupljeni u klasičnoj prozi. Prvi značajni logograf bio je Hekatej iz Mileta (oko 500. god. pr. n. e.) koji je pisao maloazijskim jonskim, a taj je dijalekt postao književnim jezikom ove literarne vrste. Posebno mjesto među atičkim prozaičima zauzima Ksenofont kojeg zbog specifičnosti jezika koji je upotrebljavao (mješavinu atičkog jonskog s dorskim elementima) smatraju pretečom literarne *koine*.

Vlasta Erdeljac

66

LITERATURA

- 1) *Der Fischer Lexikon, Sprachen*, Frankfurt/M 1961.
- 2) O. Hoffmann, A. Debrunner, *Geschichte der griechischen Sprache*, Berlin, 1953.
- 3) R. Kuhner, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, Hannover 1890.
- 4) Z. Kulundžić, *Knjiga o knjizi*, Zagreb 1957.
- 5) *Lexikon der Antike*, München 1969.
- 6) H. Rix, *Historische Grammatik des Griechischen*, Darmstadt 1976.
- 7) E. Schwyzer, *Griechische Grammatik*, München 1939.
- 8) R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb 1969.
- 9) A. Thumb, E. Kieckers, *Handbuch der griechischen Dialekte*, Heidelberg 1932.

IZ ŽIVOTA HELENSKIH SVETIŠTA

OLIMPIJSKE IGRE

*Sunt quos curriculo pulverem Olympicum
Collegisse iuvat ...*

U 19. broju ovog časopisa bilo je već govora o staroj Olimpiji. U prvom članku je opisana jedna posebna pojava kod tih natjecanja: podmićivanje i namještanje rezultata na natjecanjima. To je bio tek mali dio onoga o čemu nas obavještava stari putopisac Pauzanija, kojemu zahvaljujemo mnoštvo informacija o Olimpiji i Grčkoj. Iznijet ću sada i druge zanimljive pojedinosti o starim olimpijskim igrama, sadržane u petoj i šestoj knjizi Pauzanijina djela. Nešto ću materijala iz njegovih poglavlja dati u sažetom obliku, a dosta ću ih citirati u prijevodu. Podaci će se većinom odnositi na natjecanja i natjecatelje, a manje će biti riječi o arheološkom okviru, prirodnom ambijentu i nekim zanimljivostima druge prirode, kojih i u ovim dvjema knjigama ima mnogo.

Pošto je dao geografski opis Peloponeza s porijeklom naziva gradova i pokrajina te se upustio u najstariju, mitsku povijest Eleje, spominjući Herakla, njegove nasljednike i mnoge borbe, ratove i promjene u elejskim gradovima, Pauzanija nas uvodi u područje Olimpije, došavši prvo do grada Skilunta, koji je na južnoj strani rijeke Alfeja, nasuprot Olimpiji – a ona je na sjeveru Alfeja. On tu u Skiluntu ne propušta spomenuti boravak prognanika Ksenofonta i njegovih sinova u kraju „koji pruža mogućnost za lov na veprove i jelene.“ Ne zaboravlja ukazati i na navodni grob Ksenofonta sagrađen od penteličkog mramora.

Tada se pažnja putopisca usmjerava prema nečemu drugome: „Ako od Skilunta ideš cestom prema Olimpiji, prije nego prijeđeš rijeku Alfej, vidiš vrletnu goru s visokim stijenama. Gora se zove Tipej. Kod Elejaca postoji zakon da se s nje bace žene ako dođu na olimpijske igre i tamo se kreću ili ako same pređu rijeku Alfej u zabranjene dane. Pa ipak, kažu da nijedna žena nije bila uhvaćena osim Kalipatire. Ima nekih kojih tu istu ženu nazivaju Ferenika a ne Kalipatira. Budući da joj je prije toga umro muž, ona se potpuno preobukla u učitelja tjelovježbe i povela je u Olimpiju sina da se natječe. Kako joj je sin Pizider bio na domaku pobjede, Kalipatira je skočivši preko ograde, iza koje su bili odjeljeni učitelji tjelovježbe, ostala bez odjeće. Kad se otkrilo da je ona žena, udaljili su je bez kazne iz obzira prema njenu ocu, braći i sinu, koji su svi bili pobjednici u Olimpiji. Donijet je međutim propis da se ubuduće učitelji tjelovježbe moraju svući prije nego uđu u borilište.“ Ovaj podatak je potpuno u skladu sa često isticanom tvrdnjom, koja se provlači manje-više kroz sve enciklopedije, leksikone i priručnike, da žene nisu smjele doći u Olimpiju posmatrati natjecanja. Neki to doduše ublažavaju ističući da su na stadionu uz Demetrinu svećenicu i djevojke mogle posmatrati igre, ali napominju da su one to rijetko koristile. I ovaj se podatak nalazi kod Pauzanije (VI, 20).

67